

Kelten

Mededelingen van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies

nummer 67 / augustus 2015

Colofon

Kelten

Mededelingen van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies.

ISSN 0924 7262

Een uitgave van
Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies
Choristenpad 42
3766 BC Soest

Internet
www.vanhamel.nl

E-mailadressen bestuur
Voorzitter@vanhamel.nl
Secretariaat@vanhamel.nl
Penningmeester@vanhamel.nl

Beschermvrouwe
dr. Leni van Strien-Gerritsen

Redactie
Lian Blasse (hoofdredactie), Tino Oudesluijs, Bart Jaski, Anouk Nuyten, Linus Band-Dijkstra en Dennis Groenewegen.

Redactieadres
Choristenpad 42
3766 BC Soest
E-mail: redactie@vanhamel.nl

Druk
Drukkerij Gerritsen, Arnhem

Kelten verschijnt viermaal per jaar: in februari, mei, augustus en november.

Kopijsluitingsdatum
2 maanden voor de verschijningsdatum

Cover
Mausoleum van de Julii en Triomfboog in Glanum, Saint-Rémy-de-Provence. Foto: Carole Raddato (*www.flickr.com/photos/carolemage/14794001272*)

Kelten wordt uitgegeven onder verantwoordelijkheid van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies. Voor gesigneerde bijdragen zijn de desbetreffende auteurs verantwoordelijk.

Inhoudsopgave

Artikelen

Recensies en verslagen

Nieuws en activiteiten

Informatie voor begunstigers:

Als begunstiger van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies ontvangt u viermaal per jaar *Kelten*. Zo wordt u op de hoogte gehouden van alles wat er te doen is op het gebied van uw interesse. Daarnaast krijgen begunstigers kortingen bij lezingen en evenementen die de stichting organiseert. Als u de stichting een warm hart toedraagt, kunt u ook 'beschermer-begunstiger' of 'begunstiger voor het leven' worden. Net als bij bijzondere donaties wordt uw naam dan, indien u dat wenst, in *Kelten* vermeld (u kunt dit aan de penningmeester laten weten).

Begunstigers	€ 28	(€ 34 buiten de Benelux)
Musea en instellingen	€ 67,50	(€ 76 buiten de Benelux)
Beschermer-begunstiger	€ 90	
Begunstiger voor het leven	€ 450	

U kunt begunstiger worden door het gewenste bedrag over te maken op girorekening NL89 INGB 0003 1537 31 (BIC: INGBNL 2A voor betalingen uit het buitenland) ten name van de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies te Utrecht, o.v.v. 'nieuwe begunstiger'. Gelieve aansluitend een e-mail met adresgegevens te sturen naar penningmeester@vanhamel.nl.

De bedragen gelden per kalenderjaar. Opzegging dient voor het ingaan van de nieuwe termijn, dat wil zeggen vóór 1 januari, te gebeuren.

Toutatis tot zwijgen gebracht: Vercingetorix, Caesar en de Gallische oorlogen (circa 58–51 v.Chr.)

WOUTER VAN DIJK

"Bij Toutatis!" Iedereen kent wel de bekende uitroep van Goscinny's en Uderzo's Asterix als er weer een partij Romeinen in elkaar gemept dient te worden. In de historische werkelijkheid verstomde het aanroepen van deze Keltische oorlogsgod in de jaren zestig en vijftig v.Chr. echter vrijwel volledig met het smoren van het laatste grote Gallische verzet bij Alesia, in de buurt van het huidige Alise-Sainte-Reine (nabij Dijon). Maar was deze schijnbaar onvermijdelijke nederlaag van de verenigde Keltische (Gallische en Belgische) stammen tegen Caesars legioenen daadwerkelijk onafwendbaar? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het nodig eerst kort in te gaan op de aspecten van de Keltische samenleving die verband houden met de oorlogvoering in Gallië, en de algemene situatie in Gallië vóór de Romeinse expedities. Vervolgens zal dit artikel zich richten op de Gallische oorlogen, de komst van Vercingetorix op het strijdtoneel en zijn rol in het gevecht tegen Caesar. Ten slotte zal getracht worden een antwoord te geven op de vraag in hoeverre de Keltische nederlaag onontkoombaar was.

Definitie

Alvorens dieper in te gaan op de situatie in Gallië is het nuttig een definitie van het in dit artikel veelvuldig gebruikte 'Kelten' te geven. Met Kelten worden in dit artikel de stammen, en leden daarvan, bedoeld die door de La Tène-cultuur gekenmerkt werden. Hiermee wordt bedoeld het geheel van culturele, religieuze, artistieke en sociale uitingen en gedragingen dat met de verspreiding van de La Tène-cultuur vanuit Midden-Europa zijn weg naar het Westen vond. In de hieronder besproken gebeurtenissen passeren hoofdzakelijk Gallische en Belgische stammen de revue, die ik duid als Keltisch. Deze stammen bedienden zich van een taal die ook het predicaat 'Keltisch' heeft gekregen. Caesar sprak in zijn verslag van de oorlog ook herhaaldelijk over Germaanse stammen die van de andere, oostelijke, kant van de Rijn kwamen en ook wel in Belgica woonden. Aannemelijk is echter dat hij dit uit propaganda-oogpunt deed, het spreken over Germanen joeg de Romeinen, na de vroegere ervaringen met Cimbrii en Teutones, in Caesars tijd nog altijd schrik aan. Waarschijnlijk ging het dan ook in het geval van de Rijnstammen om Kelten, dit lijkt mede aannemelijk gezien de Keltisch aandoende namen van deze stammen en hun leiders. Caesar was de uitvinder van de Rijn als scheidslijn tussen op de ene oever Kelten en op de andere Germanen, zoals we hieronder nog zullen zien. Wel is het zo dat in delen van Belgica en wat nu het westen van Duitsland is, hybride culturen bestonden waar La Tène-elementen vermengd werden met de Germaanse Jastorf-cultuur. Het voert echter te ver voor dit artikel om hier op deze plaats dieper op in te gaan.

Keltisch Gallië voor de komst van Caesar

Het Gallië dat Caesar aantrof bij zijn aankomst in 58 v.Chr. bestond uit een lappendeken van territoria en invloedssferen van de vele Keltische stammen. De machtsbalans wisselde regelmatig en de stammen breidden door middel van endemische oorlogvoering hun gebied en invloedssfeer uit of stelden zich hier tegen teweer. De Keltische samenleving was een tribale samenleving, geregeerd door stamhoofden en aristocratieën. Daarnaast was het ook een samenleving die in beweging was, de wat minder ontwikkelde stammen werden vaak nog geleid door een koning terwijl grotere en machtiger stammen het koningschap recentelijk hadden afgeschaft en geleid werden door aristocratische raden. Vrees voor een terugkerend alleenheerserschap onder een koning werd echter nog alom gevreesd binnen deze stammen, zoals regelmatig te lezen is in Caesars *Commentarii de bello Gallico*. Naast deze politieke ontwikkeling is in de Keltische gebieden in deze periode ook een sociale ontwikkeling van plattelandssamenleving naar stedelijke cultuur zichtbaar. Deze urbanisatie door de bouw van steeds grotere *oppida*, bevolkingscentra, zou op termijn geleid kunnen hebben tot een ontwikkelde stedenmaatschappij zoals dit ook in Griekenland of Italië gebeurd was, wordt wel gesteld. De komst van de Romeinen smoorde deze ontwikkeling in de kiem.

Wat oorlogvoering betreft waren de Kelten uit Gallië en Belgica ver achtergebleven ten opzichte van hun Romeinse tegenstrevers. Weliswaar waren er verbeteringen in wapens en lichaamsbescherming gekomen door het gebruik van metalen, de tactiek bleef in de ijzertijd grotendeels onveranderd in vergelijking met de periode daarvoor. Keltische krijgers vochten voornamelijk met speer, schild en zwaard en één tegen één, in tegenstelling tot de gezamenlijk opererende Romeinse legioenen. De hogergeplaatste stamleden die het konden betalen hulden zich in maliënkolders, overigens een uitvinding die de Romeinen waarschijnlijk van de Kelten overnamen. De oorlogvoering beperkte zich veelal tot snelle plundertochten, *raids*, om bijvoorbeeld vee te stelen. Tevens vond de oorlogvoering op beperkte schaal plaats. Grote legers konden moeilijk lang op de been gehouden worden doordat de logistieke voorzieningen erg achterliepen op die van bijvoorbeeld de Romeinen. Belegeringen van *oppida* van vijandige stammen vonden wel plaats maar waren weinig geavanceerd. De gebruikelijke manier was om een spervuur van projectielen richting de wallen van de verdedigers af te vuren zodat zij dekking moesten zoeken, terwijl ondertussen een ander deel van de aanvallende troepenmacht in schildpadformatie zoals we die ook van de Romeinen kennen de muren en poorten bestormde.

▲ Caesars campagnes in Gallië, 58 v.Chr. – 50 v.Chr. Bron: Barnes 2009: 79.

Belegeringswerktuigen werden niet gebruikt. Met de komst van de Romeinen zouden de Kelten echter vlugge leerlingen blijken wat oorlogvoering betreft, al bleek de strijd tegen de Romeinen een harde leerschool.

Vercingetorix neemt het heft in handen

Al in 57 v.Chr., zijn tweede campagneseizoen, vermeldt Caesar in zijn verslag dat na het verslaan van de Nervii en de Atuatuci heel Gallië onder Romeins gezag is gebracht. Dat dit schromelijk overdreven was zou niet alleen blijken in de jaren daarna, maar bovenal in 52 v.Chr. toen bijna alle Keltische stammen de handen ineen sloegen in een uiterste poging de Romeinse opmars in Gallië te stoppen. Het grootscheepse verzet begon al te broeien in 54 v.Chr. met de aanvallen door de Eburones en Nervii op de winterkwartieren van de legioenen. In de winter van 54 v.Chr. op 53 v.Chr. voelde Caesar zich zelfs genoodzaakt om geheel tegen zijn gewoonte in, in Gallië te blijven en een korte maar doeltreffende campagne tegen de Nervii uit te voeren. Hierna bleef het onrustig in Gallië tot de grote uitbarsting in 52 v.Chr. Terwijl Caesar de winter van 53 v.Chr. op 52 v.Chr. doorbrengt in Gallia Cisalpina, dus in Italië, maken verscheidene ontevreden Gallische stammen van de gelegenheid gebruik en spreken in het geheim af om in opstand te komen. De afgelopen jaren hadden ze met eigen ogen kunnen zien dat wie Caesar op eigen houtje te lijf ging onherroepelijk het onderspit dolf. Daarbij was gebleken dat een Romeinse overwinning niet zonder gevolgen bleef. Verplichte belastingen zouden een vast ritueel worden en de oude religie zou verdwijnen. Ook voor de druïden was onder de Romeinse knoet geen plaats meer. Kortom; de manier van leven, 'zoals het altijd geweest was', zou onherroepelijk verdwijnen in het ergste geval, en sterk veranderen in het meest gunstige geval. Dit besef deed de stammen besluiten tot een gezamenlijke inspanning om Caesar Gallië uit te jagen. De Carnutes zouden de oorlog beginnen en dat zou het sein voor de rest van de samenzweerders zijn overal in Gallië de verspreide Romeinse legerkampen aan te vallen.

Na de aanval van de Carnutes op Cenabum (het huidige Orléans), kwamen onder Vercingetorix ook de Arvernii in opstand. Vercingetorix was een jonge Arvernische edelman wiens vader Celtillus een tijdlang over een groot deel van Gallië had geheerst maar die door zijn stam gedood was toen hij zich als koning opwierp. Toen Vercingetorix de Arvernii ook in de strijd wilde laten meedoen werd hij door andere edelen en stamhoofden, onder wie zijn oom, hun hoofdstad Gergovia (in de buurt van het huidige Clermont-Ferrand) uitgezet. Hij keerde echter terug met een troepenmacht en werd tot koning van de Arvernii uitgeroepen. Dankzij zijn charisma wist hij al snel andere stammen aan zich te binden en hij werd uitgeroepen tot oorlogsleider van het stammenverbond. Caesar zat ondertussen niet stil en nam in rap tempo Vellaunodunum, Cenabum en Noviodunum in. Het onvermogen verzet te bieden aan Caesars oorlogsmachine zette Vercingetorix aan het denken en hij kwam tot het besluit dat een geheel nieuwe wijze van oorlogvoering nodig was tegen de Romeinen. In plaats van slag te leveren of belegeringen uit te voeren moesten de aanvoerlijnen van Caesars leger vernietigd worden zodat de legioenen zich niet konden handhaven in het veld. Daarbij voegde hij wat later bekend kwam te staan als de tactiek van de verschroeide aarde. Alle dorpen en voedselopslagplaatsen waarvan Caesar gebruik zou kunnen maken moesten vernietigd worden. Ook steden, *oppida*, die niet zeer gunstig te verdedigen zouden zijn, moesten platgebrand worden. Bij de Romeinen stond deze strategie bekend als 'de vijand in de maag stompen' vanwege de nadruk op het ontzeggen van voorraden aan de vijand. Het was niet niks om de stammen te vragen hun eigen woonplaatsen in de as te leggen, dat besefte Vercingetorix volgens Caesar zelf ook wel. Maar, zo pleitte deze volgens de Romein:

> "Dat alles leek misschien zwaar of bitter. Maar dit moesten ze toch zeker veel zwaarder vinden: dat eventueel hun kinderen en vrouwen werden weggevoerd in slavernij en zijzelf afgeslacht. En dat was toch wat onvermijdelijk gebeurde met verliezers."

Vercingetorix' oproep bleef niet zonder gehoor. In één dag werden meer dan twintig steden en dorpen van de Bituriges in brand gestoken. Andere stammen volgden hun voorbeeld. Ondanks Vercingetorix' leidende positie kon hij niet verhinderen dat Avaricum (nu Bourges), de hoofdstad van de Bituriges toch verdedigd werd. Hoewel Vercingetorix de stad niet goed verdedigbaar achtte gaf hij toe aan de smeekbeden van de Bituriges hun stad te sparen. Dit legt meteen een van de fundamentele zwakheden van Vercingetorix' leiderschap bloot: hij was niet almachtig. Hij mocht dan wel tot aanvoerder van het gezamenlijke stammenleger gekozen zijn, hij kon het zich niet permitteren zijn bondgenoten tegen zich in het harnas te jagen. Zijn autoriteit stond of viel met de loyaliteit van de andere stamhoofden en aristocraten om hem heen. Avaricum werd dus verdedigd, én veroverd door Caesar. Hier vond hij weer graan en ander proviand om zijn troepen weer op krachten te laten komen. In zekere zin was de nederlaag bij Avaricum voor Vercingetorix persoonlijk een opsteker, aangezien hij nu nog meer in aanzien steeg bij de andere stamhoofden doordat hij de verdediging van de stad op voorhand al had ontraden en nu gelijk had gekregen. Een ander voordeel van de onafhankelijke houding van de Keltische stammen was dat Caesar hierdoor niet de kans kreeg zich enkel op Vercingetorix en zijn leger te richten. Stammen in het hele land waren de Romeinen vijandig gezind en hen niet aan te pakken zou alleen maar tot meer zelfvertrouwen bij deze opstandige stammen leiden. Vandaar ook dat Caesar een deel van zijn leger naar het noorden had gestuurd om daar de opstandige stammen een lesje te leren. Dit neemt natuurlijk niet weg dat de val van Avaricum voor de Keltische zaak een zware klap was.

Gergovia houdt stand

Nadat zijn leger weer op krachten gekomen was richtte Caesar zijn aandacht op Gergovia, de hoofdstad van de machtige Arvernii. Tussen Avaricum en Gergovia stroomde de rivier de Allier en in het vroege voorjaar was deze niet doorwaadbaar. Bovendien bevonden Vercingetorix en zijn troepen zich aan Gergovia's kant van de rivier en Caesar aan de andere. Vercingetorix liet alle bruggen over de rivier vernietigen om Caesar te beletten de oversteek te maken en hierop bedacht Caesar een list. Hij hield zich met twee legioenen schuil in het bos, en liet de overige vier legioenen breed uitgewaaierd verder trekken. De list slaagde; de Kelten dachten dat de hele legertros weer verder trok. Aan het eind van de dag liet Caesar zijn twee legioenen een brug aanleggen en een kamp op de andere oever aanleggen. Vervolgens werden boden naar de rest van het leger gestuurd om dat terug te laten keren. Toen Vercingetorix eenmaal doorhad wat er gebeurd was haastte hij zich

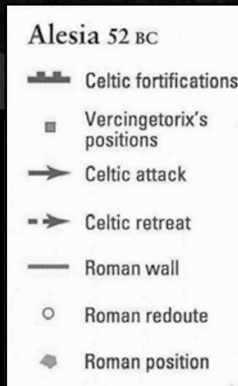

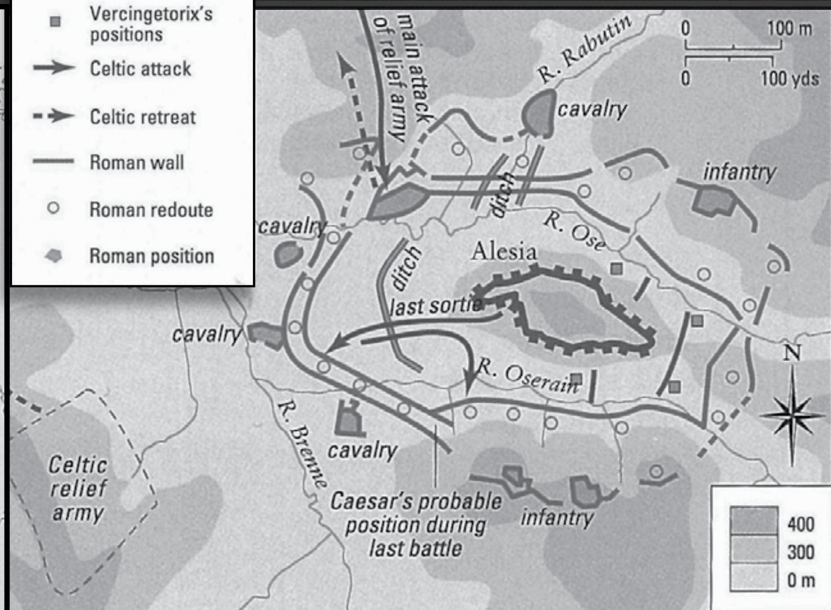
▲ Reconstructie Romeinse fortificaties bij Alesia. Bron: Allen 2007: 170.

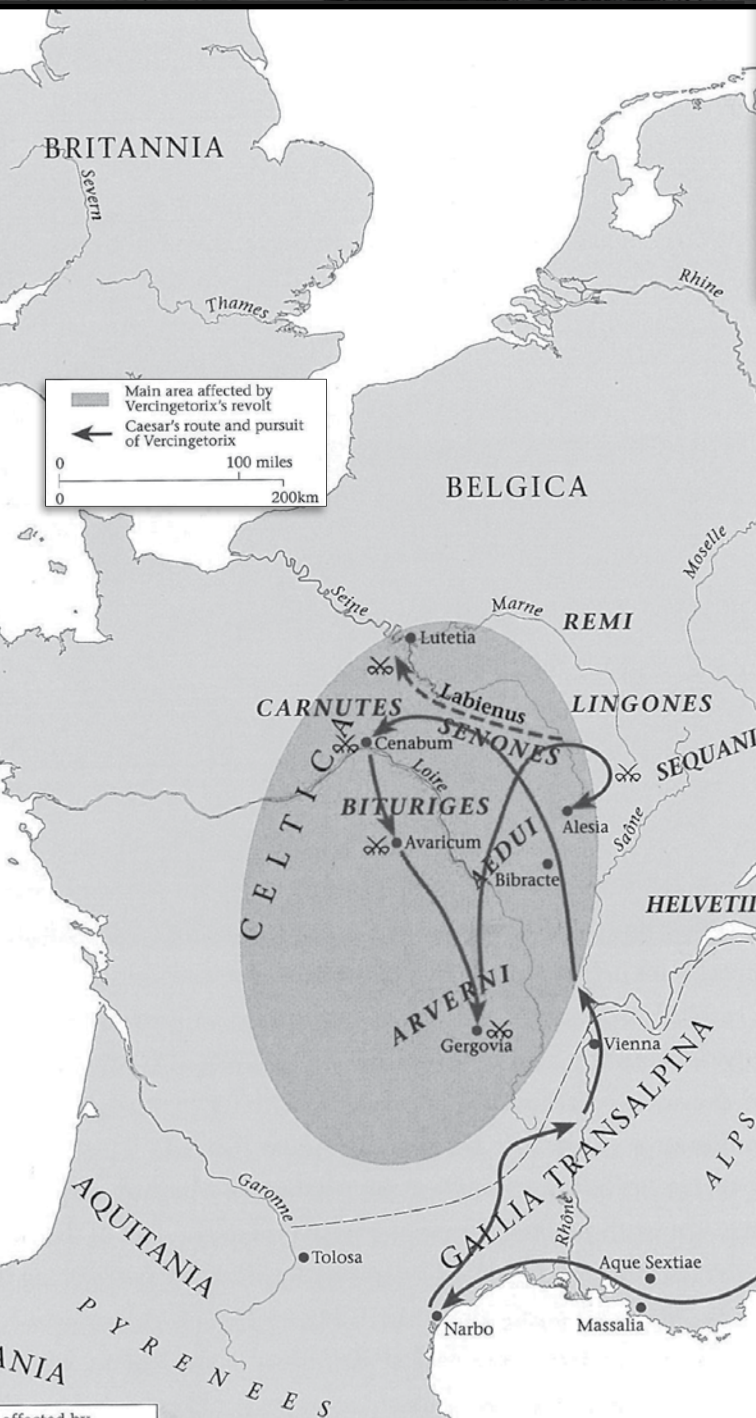
▼ Belangrijkste gebied opstand Vercingetorix in 52 v.Chr. Bron: Allen 2007: 158.

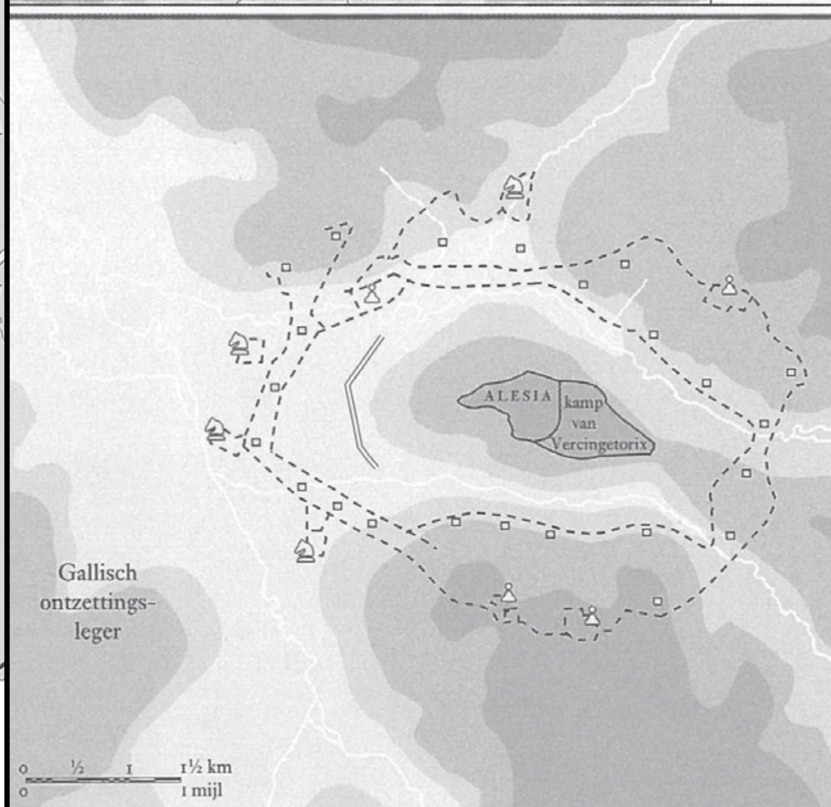
▼ Schematische weergave beleg van Alesia. Bron: Barnes 2009: 81.

▼ (onderaan) Belegering van Alesia. Bron: Hunink 1997.

naar Gergovia, Caesar volgde. Het beleg van Gergovia was een van de spaarzame successen aan de kant van de Galliërs. De stad was op een steile heuvel gelegen en omringd door heuvels waarop Vercingetorix zijn troepen had gelegerd. Gezien de proviandschaarste zou een omsingeling door de Romeinen niet mogelijk zijn als ze niet eerst voldoende voedsel verzameld zouden hebben. Vercingetorix droeg er echter zorg voor dat Romeinse foerageringspatrouilles telkens aangevallen en vernietigd werden wanneer ze zich van de hoofdmacht verwijderden.

Een open veldslag wilde Vercingetorix ten koste van alles vermijden. Caesar daagde hem verscheidene keren uit door zijn leger in slagorde op te stellen maar de Galliër ging hier niet op in en slaagde erin de voor Keltische begrippen ongewoon strakke discipline te handhaven. Het Keltische succes van Gergovia is dan ook paradoxaal genoeg vooral te danken aan het níet vechten door Vercingetorix en zijn bondgenoten. Caesar zag ondertussen in dat zijn situatie uitzichtloos was. Hij had geen middelen de stad op de knieën te dwingen, zijn aanvoerlijnen stonden onder druk en de trouw van zijn belangrijkste Gallische bondgenoot, de Aedui, begon te wankelen. Toch deed hij nog een aanval op de stad. Tijdens de verrassingsaanval drongen de Romeinen door tot in de verscheidene Gallische legerkampen die gebouwd waren op de helling van de heuvel waarop de stad lag. Enkele Romeinen haalden zelfs de stadsmuren. De verrassing onder de Galliërs was compleet. Veel krijgers die aan de andere kant van de stad aan de verdedigingswerken werkten hoorden echter het tumult dat de Romeinse aanval veroorzaakte en snelden toe op het gevaar. Hiermee was het verrassingselement uit de aanval verdwenen en al snel bleek dat de Romeinse opmars heuvelopwaarts en door de legerkampen heen voor vermoeidheid en verwarring had gezorgd. De toegesnelde Galliërs slaagden er dan ook al snel in de Romeinen weer terug de heuvel af te jagen waarmee de mislukking voor Caesar compleet werd. Een aanzienlijk aantal soldaten en centurio's sneuvelde. Hoewel Caesar zou claimen dat zijn doel met de aanval bereikt was, is dit moeilijk te geloven. De enkele op de helling gelegen legerkampen die kortstondig veroverd werden dienden geen enkel nut en moesten al snel weer verlaten worden. Ondertussen hadden Romes aloude bondgenoten de Aedui zich ook tegen hen gekeerd en hierna volgden ook de Bellovaci uit Belgica. Caesars onderbevelhebber Labienus was in die buurt gelegerd en zag zich genoodzaakt zich terug te trekken uit angst omsingeld te worden. Caesar besloot in deze hachelijke situatie terug te keren in de richting van de Romeinse provincie Gallia Narbonensis in het zuiden, al stelt hij het in zijn verslag voor als een strategische zet om de stam van de Sequanen te helpen tegen de opstandelingen. Vercingetorix hoopte van de situatie gebruik te kunnen maken door Caesars leger op mars aan te vallen met veel cavalerie-eenheden. Hij besefte namelijk dat als Caesar het volgende seizoen terug zou keren, dit met nog meer troepen zou zijn, zoals de afgelopen jaren steeds gebeurd was. In de veronderstelling dat Caesars leger in aangeslagen toestand de weg terug naar de provincie had aangevangen, kwam Vercingetorix tot de conclusie dat de Romeinen zoveel mogelijk schade toegebracht moest worden voordat zij de veiligheid van Romeins gebied bereikten. Hij liet zijn ruiters de Romeinse legertrein op mars van drie kanten aanvallen; aan de voorkant en aan de twee flanken. Niet rekenend op hevig verzet sloegen de Gallische ruiters na tussenkomst van de Germaanse cavalerie in Romeinse dienst al snel op de vlucht. Caesar rook de kans het initiatief weer te hernemen en zette, achter zijn Germanen aan, de achtervolging in op het Keltische leger dat zich in allerijl terugtrok op Alesia. Sommige historici menen dat Vercingetorix er verkeerd aan deed de Romeinen op mars aan te vallen. Zijn interpretatie dat de Romeinen op de terugtocht waren zou niet juist zijn geweest en hij had de veerkracht van de Romeinen zich te verdedigen tegen de ruiteraanval onderschat. Aannemelijker is echter dat Vercingetorix zich zo langzamerhand tot handelen gedwongen voelde. De stammen waren tot die tijd weliswaar verenigd gebleven dankzij zijn charisma en sterke leiderschap maar jezelf blijven verstoppen voor de vijand hielp je als Keltische oorlogsleider bepaald niet aan autoriteit te winnen, integendeel. Daarbij was het slecht voor de moraal van de krijgers om constant in het defensief te moeten opereren. De Keltische manier van oorlogvoering was bovenal een offensieve en Vercingetorix moest de kwaliteiten van zijn troepen zoveel mogelijk zien te benutten.

Alesia en het einde

"Niemand weet waar Alesia ligt!" In het Asterix en Obelix-album *Het ijzeren schild* is dit een veelgehoorde uitspraak. De vele Galliërs die de twee helden spreken op hun zoektocht naar het verloren gewaande schild van Vercingetorix weten niet waar Alesia gelegen is wanneer onze helden hen dat vragen, of beter gezegd; willen dat niet weten. Alesia was namelijk de plaats waar het laatste grootscheepse verzet van de Gallische stammen tegen Caesar gesmoord werd. Nadat Vercingetorix zich met zijn troepen in de stad had teruggetrokken begon Caesar direct met de omwalling ervan. Voordat de omsingeling voltooid was besloot Vercingetorix zijn cavalerie weg te zenden met als doel een ontzettingsleger op de been te brengen. De hierop bijeengekomen Keltische stammen besloten niet zoals Vercingetorix' verzoek was geweest iedere weerbare man op te roepen, uit angst een onbeheersbare mensenmassa te creëren. In plaats hiervan stelden ze voor iedere stam quota aan te leveren strijders. Het lot van de Belgische coalitie van 57 v.Chr. toonde aan dat een te groot leger net zo waardeloos was als een te kleine strijdmacht, vanwege de problemen met bevoorrading, efficiëntie en handelingssnelheid. De troepenlichting die volgde leverde volgens Caesar zo'n 8.000 man cavalerie en 240.000 man infanterie op. Ondertussen waren de Romeinen naarstig bezig een tweede belegeringslinie aan te leggen, een zogeheten circumvallatielinie, om het ontzettingsleger te beletten de troepen in de stad te bereiken. Onderdelen van de twee linies vormden natte en droge grachten, valkuilen en verschillende soorten valstrikken of 'boobytraps'. De Galliers in Alesia hadden voedsel voor een dag of dertig, en aan het eind van deze periode was de ontzettingsmacht nog niet gesignaleerd. In uiterste nood werd iedereen die geen wapen kon dragen de stad uitgezet; vrouwen, kinderen en ouderen. Caesar liet ze echter niet passeren en hoopte misschien dat Vercingetorix ze terug de stad in zou laten waar ze de voedselvoorraden sneller zouden doen slinken. Dit weigerde Vercingetorix echter, waarna de arme stadsbevolking tussen de twee kampen van honger omkwam. Niet lang daarna arriveerde dan toch het ontzettingsleger. Een eerste poging de Romeinse linies te doorbreken op het vlakke terrein ten westen van de stad mislukte, mede door de uitgebreide hindernissen die de Romeinen met name in dit deel van de linie aange-

bracht hadden. Vercingetorix deed ondertussen een uitval op de binnenste ring van de verdedigingswerken maar ook deze had geen succes. De Galliërs onder leiding van onder andere Commius en Vercassivellaunus informeerden in de omgeving naar de Romeinse stellingen en kwamen erachter dat in het noordwesten een deel van de stelling onderbroken werd door een heuvel, waarop halverwege de helling de Romeinen een fort gebouwd hadden. Hier besloten de Galliërs aan te vallen. De strijd die volgde was bloedig en verbeten, aangezien beide kampen aanvoelden dat dit wel eens een alles-of-nietspoging kon zijn de overwinning te grijpen. Vercingetorix coördineerde de uitval van zijn troepen met de plaats waar het ontzettingsleger aanviel en de gevechten duurden de hele dag. Caesar was druk met het sturen van versterkingen waar dit nodig was en raakte uiteindelijk zelf ook nog bij de strijd betrokken. Uiteindelijk wisten de Romeinen ook deze aanval af te slaan en Vercingetorix en zijn mannen keerden terug naar de stad. Commius en de zijnen dropen af en het ontzettingsleger begon te desintegreren. Vercingetorix leverde zich over aan zijn manschappen met de boodschap dat ze met hem konden doen wat ze wilden; hij had immers gefaald. Of ze hem zelf doodden of uitleverden aan Caesar was hem om het even. Ze kozen ervoor hem naar Caesar te sturen, en hoewel Caesar weinig woorden vuil maakt aan de onderwerping van zijn nemesis, lezen we bij Plutarchus en Cassius Dio hoe dit er wellicht heeft uitgezien. Volgens hen reed Vercingetorix de stad uit in zijn mooiste wapenrusting op zijn beste paard. De oorlogsleider naderde de plaats waar Caesar op zijn ambtszetel gezeten was, reed eenmaal om hem heen, steeg vervolgens af, legde zijn wapens neer, en ging aan Caesars voeten zitten. Met het breken van het verzet bij Alesia en het wegvallen van Vercingetorix verdween de angel uit het Gallische verzet. Weliswaar was er nog een flinke campagne nodig in 51 v.Chr. om de opstandige Belgen in het gareel te brengen maar het gros van de Keltische stammen onderwierp zich na de nederlaag bij Alesia aan het Romeinse gezag.

Vercingetorix: tragische held of ongelukkige schlemiel?

Dan rest nu de vraag; was de nederlaag van de Gallische stammen tegen de Romeinse legioenen onontkoombaar? Het antwoord hierop is lastig te geven. Had Vercingetorix de zaken anders aan kunnen en moeten pakken? Ten eerste had hij een omsingeling niet moeten laten plaatsvinden, bij eerdere belegeringen van Gallische steden door de Romeinen was gebleken dat dit voor de Kelten altijd slecht afliep. Gergovia was daarop de enige uitzondering die de regel bevestigt. Misschien hield Vercingetorix zich aan die uitzondering vast als zijnde een ommekeer. Achteraf kunnen ook vraagtekens gezet worden bij de onbesuisde eerste aanval van de Gallische ontzettingsmacht, en had Commius beter direct kunnen informeren naar zwakke plekken in de Romeinse stellingen. De aanval op het kamp op de heuvel in het noordwesten was dreigend genoeg geweest. Als de Galliërs zich vanaf het begin op die plek hadden gericht, was een doorbraak misschien te forceren geweest. In het geval van een aanval hadden de Galliërs immers de ligging van het terrein mee, afdalend vanaf de heuveltop, en op deze plaats in de omwalling was geen aaneengesloten muur gebouwd, enkel het fort halverwege de helling. Ook de aanval van binnenuit door Vercingetorix had langer moeten aanhouden en niet zo snel afgeleid moeten worden naar de andere posities waarop de Galliërs zich richtten. Caesar zou dan verhinderd worden vanuit zijn positie aan de westkant van de linie versterkingen te sturen naar Labienus in het kamp op de heuvel, die gedurende een deel van de dag onder zeer zware druk van de aanvallers van buitenaf stond.

Afgezien van het verloop van de gebeurtenissen in Alesia waren er eerder in de oorlog momenten geweest waarop de Galliërs onnodig het onderspit dolven tegen de Romeinen. Een belangrijke factor die bijdroeg aan de uiteindelijke nederlaag was de Gallische verdeeldheid, de moeilijkheid de stammen voor langere duur te verenigingen voor een gemeenschappelijk doel. Daarbij waren de Romeinen technisch superieur, ze bouwden in korte tijd versterkingen, legerkampen en belegeringswerktuigen. Hoewel zoals hierboven aangegeven het gebruik van belegeringswerktuigen de Kelten aanvankelijk vreemd was, leerden ze deze snel namaken toen ze er eenmaal mee in aanraking gekomen waren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in 57 v.Chr. de aanblik van de door Caesars troepen gebouwde belegeringstorens genoeg is om de zich verzettende Keltische stad tot overgave te brengen, terwijl tijdens de grote opstand onder Vercingetorix in 52 v.Chr. de Kelten zelf belegeringstorens bouwden om steden in handen van de Romeinen en hun bondgenoten te veroveren, zoals bij Bibrax (het huidige Vieux-Laon) gebeurde. Ook van de vele nederlagen in het veld die de Kelten tegen Romeinse legers leden werd snel geleerd, zo gingen de Morini al in 56 v.Chr. over op een guerrillacampagne tegen de Romeinse indringers. In 54 v.Chr. voerden de Nervii, Eburones en Atuatuci een guerrillacampagne vol list en bedrog tegen de in hun winterkwartieren gelegerde Romeinen.

Vercingetorix' manier van guerrillaoorlogvoering en het leggen van hinderlagen had succesvol kunnen zijn, hiervoor hoeven we maar een stapje van zo'n zestig jaar verder in de tijd te maken om de gevolgen van Arminius' strategie in het Teutoburgerwoud te aanschouwen, waar drie complete legioenen met hulptroepen vernietigd werden. Vercingetorix was echter niet voorbereid op de snelle reactie van Caesar, zoals de Kelten tijdens de Gallische oorlogen zo vaak verrast werden door Caesars snelheid, en liet zich met het gros van zijn leger op de vlucht jagen zodat hij noodgedwongen Alesia binnentrok.

De snelheid waarmee Caesar kon optrekken werd stelselmatig door de Galliërs onderschat en verraste hen keer op keer. Het meest ernstige geval vond plaats na de inname van de stad Noviodunum door de Kelten, waar Caesars bagage, voorraden en gijzelaars zich bevonden. In plaats van zich terug te trekken in de Romeinse provincie om zich opnieuw te bevoorraden marcheerde Caesar in rap tempo op naar de Loire, waar de Aedui hem hoopten tegen te houden. Zijn snelle opmars verraste hen waardoor hij ongehinderd de rivier kon oversteken en zich kon herbevoorraden door de voorraden van de Aedui te plunderen. Zo kon hij zijn campagne weer enige tijd verlengen en werd de verschroeide-aarde-tactiek teniet gedaan.

Een belangrijke zwakke plek in Vercingetorix' leiderschap was verder dat zijn gezag niet geïnstitutionaliseerd was. Voor vrijwel elke beslissing moest dus overleg gevoerd worden, en vaak concessies gedaan, zoals in de kwestie over het al dan niet sparen van Avaricum tijdens de verschroeide-aarde-campagne. De voortdurend de kop opstekende interne verdeeld-

heid onder Galliërs blijkt ook uit de poging van de Aedui om wanneer ze eindelijk meedoen in de opstand direct de leiding in handen te krijgen. Een ander moment vond plaats tijdens het beleg van Avaricum wanneer men Vercingetorix van verraad beschuldigt als hij met de cavalerie afwezig is op het moment dat de Romeinen verschijnen. Deze verdeeldheid speelde de Kelten ook parten buiten hun coalitie. Zo weigerden de Allobroges zich aan te sluiten bij Vercingetorix toen hij wilde optrekken tegen de Romeinse provincie, terwijl ze in de voorgaande jaren meermalen in opstand waren gekomen tegen de Romeinen. Om de cohesie binnen het leger intact te houden betrok Vercingetorix andere stamhoofden zoveel mogelijk bij de planning. Ook zond hij voortdurend eenheden cavalerie uit om het moreel van de troepen hoog te houden.

Tenzij een totale overwinning behaald zou worden, en zelfs dan misschien alsnog wel, zouden de Romeinen terugkeren met meer legioenen dan voorheen. Zo was het altijd gegaan en een recent voorbeeld hiervan was de vernietigende nederlaag die de Romeinen in 105 v.Chr. leden door de hand van de Cimbrii en Teutones en waarbij vier complete legioenen met hulptroepen in de pan werden gehakt. Toch waren ze er nu weer. Staatkundig, technisch en militair waren de Galliërs niet tegen de machinerie van het Romeinse leger opgewassen. Desondanks hadden ze Caesar al zeven jaar lang beziggehouden. Misschien als de stammen vanaf het begin minder opportunistisch waren geweest en zich gezamenlijk tegen de Romeinse nieuwkomers hadden gekeerd, was het mogelijk geweest de kosten van de verovering voor de Romeinen zo hoog op te laten lopen dat de baten van annexatie voor de Romeinen daar niet meer bovenuit zouden komen. Maar zo zat de verdeelde Keltische stammensamenleving nu eenmaal niet in elkaar, al konden er als de nood hoog was tijdelijke grootscheepse bondgenootschappen aangegaan worden, zoals we in de oorlog in 52 v.Chr. onder Vercingetorix hebben kunnen zien. De conclusie moet dan ook zijn dat Vercingetorix met wat meer geluk en inzicht de strijd niet verloren zou hoeven te hebben bij Alesia, maar dat de uiteindelijke inlijving van Gallië bij het Romeinse Rijk niet te stoppen zou zijn door de Kelten. Ware het niet door Caesar, dan zou een volgende veldheer de taak volbrengen zoals Britannia ten tijde van Caesar de dans nog ontsprongen was maar later alsnog het hoofd moest buigen voor Agricola. Ook voor een charismatisch en inventief veldheer als Vercingetorix alleen was dat tij niet te keren. ☙

▲ 'Vercingetorix werpt zijn wapens neer aan de voeten van Julius Caesar', door Lionel Royer. In bezit van Musée Crozatier in Puy-en-Velay, Frankrijk.

▼ Vercingetorix werpt zijn wapens neer aan de voeten van Caesar. Bron: *Asterix en het ijzeren schild*.

Bibliografie

- Allen, S., *Lords of battle. The world of the Celtic warrior* (Oxford 2007).
- Balmand, P., *Geschiedenis van Frankrijk* (Utrecht 1996).
- Barnes, I., *The historical atlas of the Celtic world* (Londen 2009).
- Berresford Ellis, P., *The Celts* (Londen 2003).
- Bosman, A., en J. Lendering., *Edge of Empire. Rome's frontier on the Lower Rhine* (Rotterdam 2012).
- Chadwick, N., *The Celts* (Harmondsworth 1985).
- Cunliffe, B., *The Celts. A very short introduction* (Oxford, New York 2003).
- Goldsworthy, A., *Roman warfare* (Londen 2002).
- Goldsworthy, A., *Caesar* (Amsterdam 2007).
- Hoffmann, B., *The Roman invasion of Britain. Archaeology versus history* (Barnsley 2013).
- Hunink, Vincent (vert.), *Caesar, G. J.: Oorlog in Gallië, en A. Hirtius: Aanvulling op Caesars Oorlog in Gallië* (Amsterdam 1997).
- Meijer, F., *Vercingetorix. De mythe van Frankrijks oudste held* (Amsterdam 2004).
- Robb, G., *The ancient paths. Discovering the lost map of Celtic Europe* (Londen 2014).
- Sage, M. M., *Roman conquests: Gaul* (Barnsley 2011).
- Verhart, L., *Op zoek naar de Kelten. Nieuwe archeologische ontdekkingen tussen Noordzee en Rijn* (Utrecht 2006).
- Wes, M. A., *Caesar in Gallië, God in Frankrijk. Notities van een tourist* (Baarn 1995).
- Wileman, J., *Warfare in northern Europe before the Romans. Evidence from archaeology* (Barnsley 2014).

Hoe oud is de 'Mars van Brian Boru'?

BEN DIJKHUIS

Iedere musicus die thuis is in het bespelen van de 'Keltische' harp, is bekend met het Ierse muziekstuk met de titel *Brian Boru's March*. Men zou in de veronderstelling kunnen raken dat het stuk zo oud is, dat het teruggrijpt naar de tijd van de Ierse hoogkoning Brian Bórumha, die tijdens de Slag bij Clontarf in 1014 de Vikingen overwon, maar zelf daarbij het leven liet. Ondanks dat er geen direct bewijs voor zo'n hoge ouderdom van het muziekstuk is, zijn er wel aanknopingspunten die een archaïsche stijl verraden.

Vanaf de zestiende eeuw kwam het gebruik van de harp in Ierland, na een lange bloeitijd in een neerwaartse spiraal terecht. Dat wil niet zeggen dat de Ierse harp direct helemaal uit beeld was, want de noodzaak om de dreiging van een volledige teloorgang te pareren, werd door sommigen ingezien. Dankzij de inspanningen van Edward Bunting (1773–1843), die als muzieknotulist bij het beroemde Belfast Harp Festival in 1792 betrokken was, werd de muziek, de technische kennis en vaardigheden van de traditionele harpisten uit zijn tijd gepubliceerd.

Rond die tijd werden meer verzamelaars actief, hetgeen tot uitgebreide muziekcollecties leidde, zoals die van George Petrie en Patrick Weston Joyce. Juist in die periode verscheen, als bijlage in het tijdschrift *The Dublin Monthly* uit 1842, voor de eerste maal de muziek van *The March of Brian Borumha*, in de vorm van een pianobewerking (afb. 1). De historicus James Hardiman schreef reeds eerder in zijn *Irish minstrelsy* dat het stuk tijdens zijn leven wijd verspreid in Ierland werd gespeeld. Hij zegt met veel lof:

> The martial Music, or 'Gathering Sound,' by which the Irish troops are said to have formed into batallions, and marched to the plains of Clontarf, is still preserved…It is generally known by the name of 'Brian Borù's march'; but though this title is evidently modern, the music itself, … bears every mark of antiquity (Hardiman 1831: 366-367)

De Amerikaans-Ierse muziekverzamelaar Francis O'Neill maakte in zijn *Irish minstrels and musicians* melding van een verslag van een zekere Kohl, een reiziger uit Duitsland die in 1843 een uitvoering van *Brian Boru's March* in Drogheda bijwoonde:

> The music of this march is wildly powerful and at the same time melancholy. It is at once the music of victory and of mourning. The rapid modulations and wild beauty of the air was such that I think this march deserves full to obtain a celebrity equal to that of the 'Marseillaise' and the 'Ragotsky'… (O'Neill 1913: 122-123)

O'Neill meldt in hetzelfde werk dat *Brian Boru's March* zeer geschikt was om een dans genaamd *Drogheda March* of *Dancing Drogheda* uit te voeren. In dit verband moet wel opgemerkt worden dat het stuk ook voor andere instrumentalisten interessant werd. Een arrangement van louter de melodie in 'moderne stijl', verscheen in de collectie *O'Neill's music of Ireland* (1903). Een artikel 'The blind Irish harper' in het tijdschrift *The Emerald* (New York 1868) gaf een uitgebreid verslag van een uitvoering door de Ierse harpist Patrick Byrne (circa 1794–1863) in 1861, waarbij met gesproken tekst het verloop van de slag van Clontarf werd verwoord.

De lovende woorden die in de negentiende eeuw over het stuk werden gezegd zijn kenmerkend voor een intrinsieke veronderstelling dat hier sprake is van een compositie met een archaïsche herkomst. Dit was kennelijk gebaseerd op de muzikale intuïtie van de luisteraar. Dat dit ook heden ten dage nog het geval is, blijkt uit de opmerking van de Amerikaanse musicoloog en componist James R. Cowdery. Hij bevestigt dat *Brian Boru's March* een voorbeeld van *music of valor* is, en dat het tot nu toe het enige bekende muziekstuk is, dat mogelijk uit de tijd van het Gaelische hof stamt.

De tonaliteit en structuur van het muziekstuk

Vanwege de eigentijdse smaak, die doorspekt was van romantische invloeden, werden de negentiende-eeuwse pianoarrangementen vaak voorzien van veel opsmuk. Als men het stuk echter zo noteert, dat overbodige versieringen worden weggelaten, met behoud van de Ierse modus, dan leidt dit tot een meer basale versie (afb. 2). De melodie staat in een hexatonische modus of zestonenreeks. Kortweg komt het erop neer, dat de hier gebruikte stamtoonladder, als volgt kan worden voorgesteld: a-b-c-d-e-g, waarbij de toon f is verzwegen. De ritmiek is die van een *jig-time* in een 6/8-maat.

Het stuk begint met een thema, gevolgd door twee variaties. Kenmerkend zijn de frasen van afwisselende melodische en harmonische niveaus. Men krijgt daardoor de indruk van een continue wisselende modulatie (=verandering van toonsoort). Uit het citaat van Kohl hierboven blijkt een grote opmerkzaamheid. Met name de opmerking over *rapid modulation* is in dit verband zeer treffend.

De compositietechniek waarbij zo'n melodische en/of harmonische wisseling plaatsvindt, wordt *double tonic* (letterlijk: dubbele grondtoon of tonica) genoemd. Dit muzikaal gegeven is niet onbekend op de Britse eilanden, en is voor het eerst genoemd en gedefinieerd door de Schotse musicus en musicoloog Francis Collinson (1966: 25-26):

> A piper of the writer's acquaintance once referred to this particular progression as 'the double tonic' obviously in the sense of the tonic or 'keynote', being shifted between two 'keys' of the true tonic key and the 'key' or triad one full tone lower.

We zullen straks zien dat het *double tonic*-patroon van *Brian Boru's March* bovendien erg uniek is.

Als *Brian Boru's March* werkelijk een archaïsche oorsprong heeft, dan rijst de vraag of men in middeleeuwse Ierse bronnen aanknopingspunten kan vinden om de muzikale natuur van het stuk te begrijpen. In tegenstelling tot de Oudierse poëzie, is er echter niets van de oude muziek bewaard gebleven. Als er raakvlakken voor het muziekstuk met de bardische harp-

▲ Afb. 1. Een fragment van de eerste publicatie van 'The March of Brian Borumha' uit 1842.

traditie zouden bestaan, dan zijn deze dus niet vanuit deze bronnen te herleiden.

Cerdd dant in Wales

Cerdd dant ('kunst der snaren') was een puur inheemse en seculaire muzikale traditie op snaarinstrumenten, die zich vanaf de middeleeuwen zeker tot in de zestiende eeuw in Wales manifesteerde. Uniek hierin was de toepassing van het *double tonic*-principe, waarbij de samenklank van de melodie en akkoorden nauwgezet was georganiseerd. Er is slechts een tweetal bronnen bekend met genoteerde muziek, met als belangrijkste een document in de British Library (MS Add. 14905), beter bekend als het Robert ap Huw-manuscript (RaH-ms).

Het skelet van een *cerdd-dant*-compositie is geënt op een bouwwerk van een metrisch systeem, dat *mesur* ('maat') wordt genoemd. Bij dit soort systemen gaf men de voorkeur aan een beperkt aantal van 24 (afb. 3). Met betrekking tot de naamgeving ervan, is door Sally Harper en Peter Greenhill etymologisch onderzoek gedaan. Hieruit kwamen kenmerken naar voren, die hun oorsprong hebben in het Welsh, Iers en het Noors. Dat laatste zegt iets over de aanwezigheid van een Iers-Noorse traditie, die met name in Dublin erg sterk was vertegenwoordigd.

Een *mesur* wordt gekarakteriseerd door een reeks van twee metrische eenheden, *cyweirdant* en *tyniad*. Men weet vanuit de harptabulaturen, dat het hier om een isochrone opeenvolging van akkoorden gaat, in nauwe relatie tot de melodie. Voor de harpnotatie gebruikte men voor cyweirdant het symbool 1 en 0 voor *tyniad*. *Cyweirdant* heeft grofweg gezegd een oplossingsfunctie. Het zegt iets over de modus of tonaliteit van de harmonie. *Tyniad* is de contrasterende harmonie ten opzichte van de *cyweirdant*. Voor kenners van muziek wil ik hierbij opmerken dat *cerdd-dant*-harmonie op een andere leest is geschoeid, dan het conventionele West-Europese principe van subdominant, dominant en tonica (dat is kortweg: de relatie van stuwing, spanning en oplossing). Het is beter om bij *cerdd dant* van harmonische 'polariteit' te spreken. 'Polaire' of 'binaire harmonie' is daarom een goede benaming van dit systeem.

De *mesur* met de naam *korffiniwr* (afb. 4) wordt als volgt genoteerd: 1100 1011. 1100 1011. Vanwege het moderne 'binaire' uiterlijk, noemen we ieder element (1 of 0), voor het gemak een *digit*. Onderzoek van Peter Greenhill heeft uitgewezen, dat iedere digit een muzikale maat is, waarvan de omvang afhankelijk is van het tempo van de muziek. De meest voorkomende zijn vier hoofd-*beats* per *digit*. Daarnaast zijn er ook twee beats per *digit* mogelijk, die ook met dansmuziek in verband gebracht kunnen worden, en tenslotte bestaan er enkele uitzonderlijke composities met zes *beats* per *digit*.

▲ Afb. 2. Een basisarrangement voor *Brian Boru's March*.

Een Welsh-Ierse connectie

Het is van belang om vast te stellen of er overeenkomstige feiten bestaan met betrekking tot de bardische muziek van Ierland en die van Wales. Het is bekend dat er aanvankelijk een rijke culturele relatie tussen Ierland en Wales bestond. Zo mag het harpspel van de Welshe en Ierse barden niet van elkaar los gezien worden. De kroniekschrijver Giraldus Cambrensis (circa 1146–circa 1223) was vol lof over het vaardige harpspel van de Welshe en Ierse musici. Zowel in zijn *Descriptio Kambriæ* als in *Topographia Hibernica*, is exact dezelfde passage opgenomen:

> It is wonderful how the musical balance is preserved in such a great, as it were, quick rapidity of the fingers and [how] by skill safe in every way the melody is rendered consonant and completed among the vibratory measures [or subtle measures] and the multiply interwoven harmonies with such sweet swiftness, such uneven evenness, such discordant concord...." (Vertaling door A. A. Young in Klausner 2005, 312)

Een minder bekende bron is de *Cadwedigaeth cerdd dannau* ('Het behoud van *cerdd dant*'). Dit document is alleen bekend van kopieën (bijvoorbeeld in Aberystwyth, MS 17116-B/Gwysaney 28). De *Cadwedigaeth* beschrijft een bijeenkomst van leermeesters van de harp en *crwth*. Zij vormden samen een raad van wijze lieden met inlandse kennis en kunde. De bijeenkomst vond plaats in *Glyn Achlach*, dat is Glendalough in de Ierse county Wicklow. De raad werd naar verluid in gelijke mate vertegenwoordigd door zowel Ieren als Welshmen:

> And Mwrthan Wyddel was the chief lord at the time, and he confirmed them in the place called Glyn Achlach … (Harper, 2007, 110-111)

Deze Mwrthan Wyddel is geïdentificeerd als Muirchertach Ua Briain (†1119), koning van Munster en later hoge-koning van Ierland. Samen met andere gegevens geeft dit globaal aan dat de raad van Glendalough rond het begin van de twaalfde eeuw heeft plaatsgevonden. De doelstelling was het veilig stellen van onder andere de *24 mesur* en de mogelijke variaties (*difrau*) hierop. Opvallend is de Ierse autoriteit in deze:

> And through the unity and mutual advice of those wise teachers were created 24 mesur and to secure the 24 mesur were created the 24 difrau… as [in] the names given above in the Irish language… (Harper 2007: 110)

Los daarvan is de naam van Gruffudd ap Cynan (circa 1055–1137) van belang. Het was een telg van Welshe en Iers-Noorse komaf en was tot zijn dood koning van Gwynedd. Van hem wordt gezegd dat hij zich persoonlijk bemoeide met de hervorming van de muziektraditie in Wales. Zijn naam is verbonden aan een reglement dat tijdens de eisteddfod van 1523 werd ingesteld en bekend staat als het *Statuut van Gruffudd ap Cynan*.

Een *mesur* voor *Brian Boru's March*

We keren even terug naar afbeelding 2. Hierin zien we dat de polaire eigenschappen 1 en 0 worden gekarakteriseerd door twee basis akkoorden, A-C-E-G en G-B-D. Daarbij is het opmerkelijk dat de *double-tonic* structuur van de bassen AAGGAAAA, identificeerbaar is met de *cerdd dant-mesur*, *mak y mwn byr* 1100 1111.

Dat zo'n toekenning van een mesur mogelijk is, geldt als bewijs dat de muziek in verband staat met de Iers/Welshe bardische traditie. Wanneer het stuk precies ontstaan zou zijn, valt echter lastig te achterhalen. Zo is het ook twijfelachtig of de titel *Brian Boru's March* origineel is. Het is zelfs niet uitgesloten dat de naam ooit aan een verweesde clan- of strijdmars is gegeven. In dit verband citeer ik Francis O'Neill (1913: 122):

> Little need be said of a martial tune so well known as 'Brian Boru's March', unless we might point out that its structure an rhythm would seem to indicate an origin much later than the eleventh century

We treffen in het stuk nog een 'anomalie' aan. Dit is belangrijk, omdat het mogelijk iets meer zegt over de ouderdom. In elk van de drie onderdelen is de eindpassage van zodanige aard, dat deze feitelijk aan een 'modern' slot beantwoordt. Men ziet in de laatste twee maten de akkoorden met de bastonen: A-E-A. Dit noemt men een 'authentieke cadens' en is op een zogenaamde dominant-tonica-relatie geënt. Dit is ongewoon in een stuk dat in zijn geheel op het *double tonic*-principe gebaseerd zou moeten zijn. Omdat het conventionele tonica-dominant principe zo rond de zestiende-zeventiende eeuw tot ontwikkeling kwam, kan het zijn dat het stuk tijdens een overgangsperiode is geschreven, waarin de bardische compositietechniek langzamerhand werd verdrongen door nieuwe muzikale ontwikkelingen.

Ierland werd in de vijftiende en zestiende eeuw bijzonder hard door de Engelse repressie getroffen, waarbij musici en dichters zelfs als gezagsondermijnend werden beschouwd en ter dood werden gebracht. Desondanks treft men in zestiende-eeuwse

mak y mwn hir	111100001010111100001011
korffiniwr	11001011.11001011
korsgoloff	11011001011
rhiniart	1001.10011
koraldan	111010010001
tresi heli	10001110001011
wnsach	11110001
kor dia tutlach	10110001001111
korfinfaen	1011011.1011011
korwrgog	1001011011
karsi	10001011.10001011
brath yn ysgol	10110.100101101001011
fflamgwr gwran	1011.101100110011
mak y mwn byr	11001111
kalchan	1100111101
bryt odidog	0010.0010.1101.1101
trwsgwl mawr	0000111100001011
tytyr bach	00110011
mak y mynfaen	001100.0011001111
toddf	01100011
hatyr [bach]	001011.001011
mak y delgi	0111011
alban hyfaidd	1011.0100.0100.1011
alfarch	0000000011111111

▲ Afb. 3 (links). De 24 *mesur* van *cerdd dant*.

▲ Afb. 4 (rechts). Een uitgewerkt fragment van 'Kaniad bach ar y go goweir' ('Klein lied in [de intonatie] *go goweir*') uit het RaH-ms, in de *mesur korffiniwr*: 1100 1011. 1100 1011. De transcriptie naar het notenschrift is van de auteur.

documenten sporadische gegevens aan, waarin nog van een bardische muziektraditie melding wordt gemaakt.

Ontwikkelingen in de zeventiende eeuw leidden uiteindelijk tot meer compositievrijheid, wat bijvoorbeeld uit het gepubliceerde materiaal van Edward Bunting blijkt. Zo is het ook algemeen bekend dat een van de laatste reizende harpisten, Turlough O'Carolan (1670-1738), zich sterk door de Italiaanse barok liet beïnvloeden.

We kunnen vanuit het voorgaande voorzichtig concluderen dat het aannemelijk is dat de muziek van *Brian Boru's March* pas in de loop van de zestiende eeuw mogelijk tot stand is gekomen. ☙

Bibliografie

- Bunting, E., *The ancient music of Ireland, arranged for the pianoforte* (Dublin 1840).
- Collinson, F., *The traditional and national music of Scotland* (Londen, Henley, Boston 1966).
- Cowdery, J. R., *The melodic tradition of Ireland* (Kent, Ohio 1990).
- Crossley-Holland, P., 'The Robert ap Huw composers: evidence for date and identity', *Welsh Music History Journal* 3 (1999) 183-205.
- Dijkhuis, B., 'Wat heeft de Keltische muze ons geschonken?' *Kelten* 60 (2013) 2-5.
- Greenhill, P., *The Robert ap Huw manuscript: an exploration of its possible solutions*, 5 vols (Bangor 1995-2000).
- Hardiman, J., *Irish minstrelsy or bardic remains of Ireland*, vol 2 (Londen 1831).
- Harper, S., *Music in Welsh culture before 1650* (Hampshire, Burlington 2007).
- ———, So 'How many Irishmen went to Glyn Achlach?', *Cambrian Medieval Celtic Studies* 42 (2001) 1-25.
- Hoare, R. C., *Historical works of Giraldus Cambrensis* (Londen, New York 1894).
- Joyce, P. W. en J. C. Glover, *Ancient Irish music* (Dublin, Londen, Edinburgh 1873).
- Klausner, D. N, 'The statute of Gruffudd ap Cynan', *Welsh Music History Journal* 3 (1999) 282-298.
- ———, *Records of early drama: Wales* (Toronto, Londen 2005).
- O'Curry, E., *On the manners and customs of the ancient Irish*, vol. 3 (Londen, Edinburgh, Dublin, New York 1873).
- O'Neill, F., *Irish minstrels and musicians* (Chicago 1913).
- ———, *O'Neill's music of Ireland* (Chicago 1903).
- O'Sullivan, D., en M. Súilleabháin, *Bunting's ancient music of Ireland* (Cork 1983).
- Petrie, G., *The Petrie collection of the ancient music of Ireland, arranged for the pianoforte* (Dublin 1855).
- Redactioneel, *The Dublin monthly magazine: being a new series of The citizen: and including The native music of Ireland: January to June* (Dublin 1842).
- Rimmer, J., *The Irish harp/Cláirseach na hÉireann* (Cork 1977).
- Whittaker, P., 'Harmonic forms in the Robert ap Huw manuscript', *Welsh Music History Journal* 7 (2007) 1-35.

De Atlantische kust als Keltische bakermat en de Tartessische inscripties

PAULUS VAN SLUIS

In zuidelijk Portugal en zuidwestelijk Spanje zijn in de loop van de twintigste eeuw een kleine honderd inscripties gevonden. Deze inscripties lijken op basis van hun archeologische context tot minstens de zevende eeuw voor Christus terug te gaan. Ze zijn geschreven in een semisyllabisch schrift dat uiteindelijk afstamt van het Fenicische schrift en het lijkt sterk op het Iberische schrift. Het schrift maakt geen onderscheid tussen stemhebbende en stemloze stops en het geeft geen woordgrenzen aan. Het schrift is semisyllabisch, wat hier inhoudt dat sommige tekens een combinatie van eerst een medeklinker en daarna een klinker representeren terwijl andere tekens maar voor één klank staan. Al enkele jaren wordt er hevig gedebatteerd over de classificatie en betekenis van de tekst van de inscripties. De taal waarin ze zijn geschreven wordt het Tartessisch genoemd, naar de gelijktijdige beschaving van Tartessos.

Het Tartessisch als Keltische taal

Ongeveer een kwart eeuw geleden opperde José Antonio Correa voor het eerst het idee dat de taal van deze inscripties deels of geheel Keltisch is. De laatste jaren zijn steeds meer Keltische elementen in de inscripties ontdekt. John Koch betoogt zelfs dat de inscripties niet alleen Keltische elementen bevatten, maar ook in een Keltische taal zijn geschreven. Dit idee is controversieel, want de inscripties laten zich niet gemakkelijk ontcijferen. Om toch tot een interpretatie te komen zul je hoe dan ook veel aannames moeten doen.

Het idee van Tartessisch als Keltische taal is ook controversieel om een andere reden: van oudsher wordt aangenomen dat de Keltische talen zijn ontstaan rond de Alpen en vervolgens zijn verspreid over Europa. Deze verspreiding zou samenvallen met de bloei van de archeologische Hallstatt/La Tène-culturen vanaf de achtste eeuw voor Christus. De oudste Keltische inscriptie uit die regio is een Lepontische inscriptie uit de zevende eeuw voor Christus. Het Proto-Keltisch zou hoogstens enkele eeuwen hiervoor ontstaan zijn. Niettemin zien we rond diezelfde tijd al Keltische elementen in de Tartessische inscripties. Het moge duidelijk zijn dat een Keltisch Tartessos qua tijdsperiode niet valt te rijmen met het idee dat het vroegste Keltisch uitwaaierde over Europa ten tijde van de Hallstatt/La Tène perioden. Daar komt nog bij dat er helemaal geen sporen zijn dat deze culturen verspreidden richting Spanje.

De verbintenis van deze archeologische culturen met de Keltische talen stamt uit de tijd van Edward Lhuyd. Sindsdien zijn het Keltiberisch en het Gallaecisch ontdekt. Al langer roepen specialisten in het Keltiberisch om een theorie met een centralere rol voor het Hispano-Keltisch. Bovendien noemen Griekse schrijvers een koning van Tartessos genaamd *Arganthonios*. Deze naam bevat de juiste klankontwikkelingen om hem als Keltisch te kenmerken. Zelfs als er geen Keltische taal op de gevonden inscripties is te lezen moeten we door deze naam een Keltische tegenwoordigheid in de omgeving verklaren.

De Atlantische kust als Keltische bakermat

Het is daarom niet geheel toevallig dat er de afgelopen jaren een nieuwe theorie is ontstaan die deze Keltische bakermat een andere locatie en een ander tijdsvak geeft. Zo betoogt Barry Cunliffe dat de klankontwikkelingen horend bij het Proto-Keltisch heel anders gelokaliseerd moet worden. Hij plaatst deze ontwikkelingen rond de Atlantische Oceaan. De theorie hierachter is dat het Proto-Keltisch niet is ontstaan uit afsplitsing van een Indo-Europese stam in Centraal-Europa, maar dat het ontstond als *lingua franca* tussen zeevaarders aan de Atlantische kust. De taal van deze zeevaarders zou steeds verder naar het binnenland verspreiden om daar de ons bekende Continentaal Keltische talen achter te laten. Het uitwaaieren van de Hallstatt- en La Tèneculturen zou nog wel samen kunnen vallen met de verspreiding van het Keltisch verder oostwaarts.

Als we accepteren dat Tartessisch een Keltische taal is, dan moeten we een model bedenken waarbinnen al in de vroege ijzertijd Keltische taalkenmerken het zuidwesten van Europa bereikten. Tegelijkertijd wordt de hypothese dat Keltisch vroeg is ontstaan langs de Atlantische kust versterkt door de vroege aanwezigheid van Keltische talen langs de Atlantische kust. Tartessisch is hiervoor een goede kandidaat. Het moge duidelijk zijn dat de hypotheses van Koch en van Cunliffe onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

De beren op de weg

Het idee dat Tartessisch classificeerbaar is als Indo-Europese of zelfs als Keltische taal is zeker niet algemeen geaccepteerd. Het schrift maakt het lastig aan te tonen dat Tartessisch Keltisch is, of zelfs Indo-Europees. Om aan te tonen dat een inscriptie in een Indo-Europese taal is geschreven kun je bijvoorbeeld betogen dat de fonologie Indo-Europees aandoet. Als het schrift daarentegen is overgenomen van een niet-Indo-Europese taal en daarmee Indo-Europese fonologische tegenstellingen niet geschreven kunnen worden, dan moet je veel aannames maken om een theorie rond te krijgen. Het schrift dat is gebruikt in deze inscripties is vermoedelijk geschikter geweest voor het niet ontcijferde en niet-Indo-Europese Iberisch dan de taal waarin de inscripties zelf zijn geschreven.

Het probleem is vergelijkbaar als je Indo-Europese lexicale of morfologische elementen wilt aanwijzen. Het schrift geeft geen woordgrenzen aan, dus het is lastig ergens een Indo-Europees woord te herkennen zonder zeker te weten of je überhaupt met één enkel woord te maken hebt. Als je een

Indo-Europese werkwoordsuitgang herkent in een deel van de inscriptie, dan weet je nog niet zeker of er aan het eind van deze uitgang daadwerkelijk een woordeinde is.

De classificatie van Tartessisch

De vraag is hoe los te komen van deze impasse. De beste manier is om dit grote complexe geheel aan samenhangende vraagstukken op te knippen. Als Tartessisch Keltisch is, wat is er dan precies Keltisch aan? Als de Kelten al in de vroegste ijzertijd in Iberië waren, met welk scenario kunnen we dit dan plausibel maken? En wat maakt een Keltische taal tot een Keltische taal?

Deze laatste vraag is het beste om mee te beginnen. Doorgaans worden Keltische talen gedefinieerd aan de hand van enkele innovaties in hun fonologie. De bekendste hiervan is het verdwijnen van de Proto-Indo-Europese **p*. Waar ze in het Latijn hun vaders aanspreken met *pater*, doen ze dat in het Oudiers met *athair*. Toch kan het toepassen van dergelijke klankwetten als criteria lastig zijn. Als het Tartessisch een Keltische taal is, dan is het één van de vroegst geattesteerde Keltische talen en daarmee bestaat de kans dat sommige ontwikkelingen nog niet hebben voltrokken terwijl de taal toch verwant is aan de Keltische talen. Andersom is het mogelijk dat het Tartessisch een schijnbaar Keltische klankwet bevat, maar dat deze klankwet toevallig wordt gedeeld met het Keltisch, of dat deze klankwet een *areal feature* is, wat inhoudt dat een klankontwikkeling binnen een gebied is verspreid over meerdere, niet verwante talen.

Enkele taalkundige argumenten voor en tegen

Koch noemt enkele mogelijke Keltische klankwetten. Een mogelijkheid om een taal als Keltisch te bestempelen is de ontwikkeling van *g^{w} naar *b*. Proto-Indo-Europees *g^{w}*ḗn* 'vrouw' wordt bijvoorbeeld *ben* in het Oudiers. Koch zegt deze klankwet terug te vinden in een woord als **b**^{a}**ane** 'vrouw'. Koch zegt ook het verdwijnen van **p* terug te vinden. Dit lijkt een lastige opgave in een taal die het verschil tussen *p* en *b* niet schrijft, maar een woord als **ro** < **pro* 'voor' laat deze ontwikkeling mogelijk zien, mits de etymologie juist is benoemd. Toch is het verdwijnen van **p* een lastig diagnostisch criterium voor een Keltische taal. Iberisch had bijvoorbeeld ook geen /p/ en bovendien zijn talen zonder dit foneem niet heel zeldzaam. Andersom kan gesteld worden dat het verdwijnen van **p* in het Keltisch een gevolg is van taalcontact tussen Keltisch en Iberisch. In dit laatste geval zouden veel etymologieën niet alleen kloppen, maar zou dit ook een aanwijzing zijn dat Keltische talen daadwerkelijk hun oorsprong vinden in Iberië.

Joseph Eska stelt daarentegen dat Tartessiche fonologie er dermate on-Indo-Europees uitziet dat Tartessisch helemaal geen Keltische taal kán zijn. Het schrift gebruikt bijvoorbeeld in de regel geen aparte tekens voor de /m/ en de consonantale /u/. Deze klanken zijn zo centraal binnen de fonologie van Indo-Europese talen dat Eska niet kan geloven dat deze klanken geen aparte representatie kregen. Koch verklaart deze tekortkomingen in het schrift door te stellen dat het schrift is overgenomen van een taal zonder deze klanken, terwijl Eska het ontbreken van deze tekens ziet als het gevolg van een niet-Indo-Europese fonologie horende bij een niet-Indo-Europese taal. Wanneer Koch een Indo-Europees woord leest met deze klanken, dan worden ze geschreven als **b**, **n** en soms toch **m** voor /m/, terwijl de consonantale /u/ volgens Koch in de meeste contexten helemaal niet geschreven wordt.

Naast fonologie bestaat morfologie als criterium om Tartessisch als Keltisch of Indo-Europees te classificeren. Zo leest Koch werkwoorden met Indo-Europese uitgangen in woorden als **naŕk**^{e}**et**^{i}**i**, **naŕk**^{e}**ent**^{i}**i**, en **lak**^{e}**ent**^{i}**i**. De uitgangen op *–eti* en *–enti* moeten werkwoordsuitgangen in de derde persoon voorstellen, in het enkelvoud en meervoud respectievelijk. Deze uitgangen komen regelmatig voor aan het eind van een inscriptie, dus het is waarschijnlijk dat we hier ook daadwerkelijk met uitgangen hebben te maken. Een tegengeluid komt wederom van Eska. Hij stelt dat deze uitgangen niet Indo-Europees hoeven te zijn. Het naburige Iberisch lijkt bijvoorbeeld een agglutinatieve taal, wat inhoudt dat een woord kan bestaan uit een langere reeks morfemen. Misschien is het Tartessisch dit ook wel. Zo bestaan er naast bovengenoemde uitgangen ook inscripties met bijvoorbeeld **naŕk**^{e}**e**, **naŕk**^{e}**en**, en **naŕk**^{e}**enai**. Zo bekeken is de juiste analyse misschien **naŕk**^{e}**e-n-t**^{i}**i** in plaats van **naŕk-**^{e}**ent**^{i}**i** bij dit woord. Vergelijkbare uitgangen zijn te vinden in het Iberisch; hoewel het Iberisch niet ontcijferd is, sluiten de data goed aan op een dergelijke hypothese.

Tot slot is het nodig om een scenario op te stellen dat de aanwezigheid van een Keltische taal zó vroeg en zó ver westelijk aannemelijk maakt. De hypothese van Cunliffe en Koch vereist dat Keltisch al rond de overgang van de bronstijd naar de ijzertijd naar de Atlantische kust verspreid moet zijn. Graham Isaac stelt dat qua chronologie Tartessisch onmogelijk Keltisch kan zijn. De reden hiervoor is dat het Keltisch *areal features* lijkt te delen met de Iraanse tak van het Indo-Europees (maar niet de Indische!), de Balto-Slavische, het Albanees en het Grieks. Deze talen delen met het Keltisch dat geaspireerde stemhebbende stops en 'gewone' stemhebbende stops zijn samengevallen. Proto-Indo-Europees /b^{h}/ en /b/ zijn bijvoorbeeld samengevallen in al deze talen. Dit is niet toevallig volgens Isaac. Alle andere talen in deze categorie liggen echter behoorlijk oostelijk. Bovendien moet deze ontwikkeling na het uiteenvallen van de Indische en Iraanse helft van de Indo-Iraanse tak van het Indo-Europees hebben plaatsgevonden. Als Isaac gelijk heeft dat deze ontwikkeling plaatsgevonden moet hebben als *areal feature*, dan is de traditionele hypothese van de Alpenregio als Keltische bakermat toch voor de hand liggender. Een tegenargument tegen Isaac is dat de nieuwe hypothese de Kelten meer dan vroeger beschouwt als een zeevarend en handel drijvend volk. Van een dergelijk volk kan uiteraard gemakkelijk gedacht worden dat het binnen enkele generaties een handelspost als Tartessos sticht. Zo bekeken hoeft dit bezwaar de theorie niet te ontkrachten.

Conclusie

Het lijkt mij goed mogelijk dat de taal van deze inscripties Indo-Europees is, maar om dit hard te maken moet je toch veel aannames doen over het schrift en de klankontwikkelingen die het Tartessisch hypothetisch heeft ondergaan. Op dit moment verschillen de meningen nog over hoeveel aannames te slikken. Om de volgende stap naar Keltisch te zetten is nog minder gemakkelijk, want hiervoor moeten hele theorieën over de ontstaansgeschiedenis van het Keltisch op de schop. Toch is het idee van een Keltisch Tartessos zeker te verdedigen met een koning genaamd Arganthonios. En zelfs als men hier

geen Keltische taal sprak, dan nog is het heel frappant dat iemand met een Keltische naam het daar tot koning schopte. Bovendien laat bijvoorbeeld het verlies van *p zich gemakkelijk lokaliseren in Iberië, wat op zijn beurt een aanwijzing kan zijn voor het ontstaan van Keltisch op dit schiereiland. Daarmee zou een Keltisch Tartessos goed verklaarbaar zijn. ☙

Bibliografie

- Correa, J. A., 'Posibles antropónimos en las inscripciones en escritura del SO. (o tartesia)', *Veleia* 6 (1989) 243-252.
- Eska, Joseph, 'Comments on John T. Koch's Tartessian-as-Celtic enterprise', *Journal of Indo-European Studies* 42 (2014) 428-437.
- Koch, John T., en Barry Cunliffe (red.), *Celtic from the West: Alternative perspectives from archaeology, genetics, language and literature* (Oxford; Oakville, CT 2010).
- –––, *Tartessian 2: The inscription of Mesas do Castelinho, ro and the verbal Complex, preliminaries to historical phonology* (Aberystwyth 2011).
- –––, en Barry Cunliffe (red.), *Celtic from the West 2. Rethinking the Bronze Age and the arrival of Indo-European in Atlantic Europe* (Oxford 2013).
- Untermann, Jürgen, en Dagmar S. Wodtko, *Monumenta Linguarum Hispanicarum 4. Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften* (Wiesbaden 1997).

Recensie

Celtic cosmology: perspectives from Ireland and Scotland

Wat kun je verwachten van een boek getiteld *Celtic cosmology*? Wat houdt de term kosmologie precies in? In de inleiding door Jacqueline Borsje wordt die vraag direct beantwoord.

In het algemeen houdt kosmologie zich bezig met de wereld waarin we leven en probeert het verklaringen te vinden voor (bijzondere) gebeurtenissen. Binnen de kosmologie zijn drie takken aan te wijzen. Allereerst is daar de wetenschappelijke discipline van de astronomie waarbij het ontstaan en de ontwikkeling van het universum wordt bestudeerd. Daarnaast is er de filosofische tak die zich buigt over de realiteit van ons universum en de natuurlijke wereld waarin we bestaan. De derde tak richt zich op geloofsovertuigingen en ideeën die stammen uit een tijd waarin empirisch onderzoek nog geen rol speelde. Die ideeën maken echter een belangrijk onderdeel uit van de menselijke cultuur. Ze komen tot uitdrukking in de historische religieuze data die in taal(fragmenten) is overgeleverd. Dit soort historische data is het onderzoeksgebied van cultuur- en religiewetenschap, en dit werkveld stond centraal bij het colloquium *Celtic cosmology and the power of words* (Coleraine, februari 2008). De artikelen in deze bundel zijn voortgevloeid uit dit colloquium.

Gebundeld

De bundel bestaat – naast de inleiding – uit twaalf artikelen door verschillende auteurs. Grofweg zijn er drie vragen waarop de auteurs antwoord zoeken. Bestaat er zoiets als een Keltische kosmologie, een wereldbeeld dat alle volken delen die een Keltische taal spreken? Van de continentale Kelten zijn voornamelijk inscripties overgeleverd, van de insulaire Kelten bestaan ook veel literaire bronnen: kunnen de twee verenigd worden en allebei worden aangewend in het onderzoek naar een Keltische kosmologie? En tenslotte: hoe ver reikt de invloed van het christendom in de insulaire literaire bronnen? Is te achterhalen welke elementen eigen zijn aan het Keltische wereldbeeld?

Een recensie met een lengte als deze laat het niet toe om alle artikelen tot in detail te bespreken. Ik wil er daarom een aantal artikelen uitlichten om wat dieper op in te gaan en zo een beeld te geven van de diversiteit aan invalshoeken die in de bundel aan bod komen.

Liam Mac Mathúna: taalkunde

Volgens de Kelten bestaat de wereld uit drie delen: lucht, aarde en zee. Het christendom stelt zich een tweedeling voor: deze wereld en de volgende. In zijn artikel 'The Irish cosmos revisited: further lexical perspectives' zet Mac Mathúna de Keltische driedeling en christelijke tweedeling tegenover elkaar. Hij geeft voorbeelden uit beide literaire tradities en gaat daar-

bij in op het taalgebruik en de woordkeuze. Hij maakt duidelijk dat hoewel de christelijke tweedeling het uiteindelijk wint, de Keltische triade diep in het geheugen geworteld zit en zich af en toe ook in bijbelse teksten laat zien.

John Saw: literatuur

Het verhaaltype dat bekend staat als *chicken little* is een gangbaar kettingverhaal waarbij allerlei dierlijke personages zich aansluiten bij het eerste dier dat op de vlucht is voor de ondergang van de wereld. In zijn artikel 'A Gaelic eschatological folktale, Celtic cosmology en Dumézil's "Three Realms"' geeft Saw voorbeelden van dit verhaaltype uit verschillende Indo-Europese talen en cultuur. Hij maakt duidelijk dat de driedeling zoals de Kelten die kennen, wijdverbreid is binnen de Indo-Europese wereld.

John Waddell: archeologie

De grot die bekend staat als *Cave of the Cats* (Uimh na gCat) is wat betreft constructie en de aanwezigheid van Ogam inscripties opmerkelijk te noemen. Volgens de verhalen zou het gaan om de grot van Crúachain, een duister personage uit de onderwereld. De ondergrondse ruimte zou toegang bieden aan de onderwereld (of de Andere Wereld) en de Ogam inscripties zouden beschermende bezweringen zijn. In zijn artikel 'The cave of Crúachain and the Otherworld' legt Waddell uit dat het goed mogelijk is dat de grot in verschillende tijden, verschillende functies heeft gehad. Gewoonlijk doen dit soort grotten dienst als opslagruimte of schuilplek, maar hij kan ook gebruikt zijn bij overgangsrites. Het Keltische verhalengoed kent genoeg beschrijvingen van de onderwereld en zoals Waddell zegt: 'archeological evidence is hard to come by, but the cave of Crúachain (…) brings us close to this conceptual underworld' (p. 77).

Tot slot

Een greep uit de bundel levert dus een artikel met een taalkundige, een literaire en een archeologische invalshoek op. Naast de bijdragen van Liam Mac Mathúna, John Saw en John Waddell en de introductie door Jacqueline Borsje, zijn er artikelen van de hand van: Séamus Mac Mathúna, Jonathan Wooding, Marina Smyth, Gearóid Mac Eoin, Edel Bhreathnach, Grigory Bondarenko, Domhnall Uilleam Stiúbhart, Ann Dooley en Gregory Toner. Voor iedereen die geïnteresseerd is in de manier waarop de Kelten tegen wereld aankeken en hoe ze structuur aanbrachten in de chaos om zich heen, is deze bundel zeer de moeite waard. Iedere auteur benadert het thema van de Keltisch kosmologie vanuit zijn of haar eigen specialisatie en dat levert een verrassende diversiteit op. ☙

✍ JANNEKE VERDIJK

■ Borsje, Jacqueline, e.a. (red.), *Celtic cosmology: perspectives from Ireland and Scotland,* Papers in medieval studies 26 (Toronto 2014), Pontifical Institute of Mediaeval Studies. 315 p., ISBN 9780888448262, gebonden, $90.

The qualities and the origins of the Welsh vowel [ɨ]

Ieder die ooit bezig is geweest met Modern Welsh leren is op een zeker moment geconfronteerd met de noordelijke uitspraak van <y> in de laatste lettergreep en <u>: [ɨ].[1] Hij lijkt ietwat op de Nederlandse lange *u* (als in *zuur*), maar wordt verder naar het midden van de mond uitgesproken met minder geronde lippen. Het is reden nummer één voor de meesten om voor de voor ons makkelijkere Zuid-Welshe uitspraak als [i] te gaan (als in Nederlands *mier*). In zijn nieuwe boek neemt Wmffre deze typisch Welshe klank onder de loep om zo meer duidelijkheid te scheppen in zowel ons begrip ervan als zijn geschiedenis.

Dr. Iwan Wmffre is docent aan de universiteit van Ulster in Derry, waar hij zich niet alleen bezighoudt met de naamkunde en dialectologie van de Brits en Iers Keltische talen, maar ook met hun taalkundige geschiedenis. Dankzij deze combinatie van specialismen weet Wmffre met zijn boek *The qualities and the origins of the Welsh vowel [ɨ]* twee publieken aan te schrijven: de dialectoloog die zich bezighoudt met de klankleer van het Modern Welsh en diegenen die zich bezighouden met de historisch taalkunde van het Brits Keltisch. Het boek bestaat dan ook uit twee onderdelen; het eerste houdt zich bezig met de tegenwoordige verspreiding en uitspraak van /ɨ/ en het tweede met de geschiedenis van de klank. Vanwege de beperkte ruimte zal ik in deze recensie alleen ingaan op een aantal belangrijke punten van Wmffre's argument.

Mijn eigen specialisme ligt op het gebied van de historische taalkunde van het Brits en ik ben me in de twee en een half jaar dat ik nu in Wales woon bewust geworden van hoeveel complexer de variatie in de Welshe taal is dan wat de boeken in de Utrechtse universiteitsbibliotheek me deden geloven. In het eerste onderdeel van het boek duikt Wmffre in de grote verscheidenheid aan uitspraken die men met [ɨ] aanduidt. Door deze klank te vergelijken met de klanken die men met [ɨ] transcribeert voor het Pools, Connemara Iers, Centraal Skandinavisch en het Russisch, komt Wmffre tot de conclusie dat het niet om dezelfde klank gaat. Om die reden stelt hij voor om de definitie van [ɨ] te verscherpen en nieuwe tekens aan het IPA (*International Phonetic Alphabet*) toe te voegen: [ɪ], [ʅ] en [ẏ].

Om de ontwikkeling van /ɨ/ beter te begrijpen, gaat Wmffre in het tweede deel van het boek in op de ontwikkelingen in het Welshe, Cornishe en Bretonse klanksysteem. Meestal worden

moderne klankleer en historische taalkunde geïsoleerd van elkaar behandeld. Wmffre toont echter dat een beter begrip van het klanksysteem van Modern Noord-Welshe dialecten en hun Zuid-Welshe tegenhangers tot nieuwe inzichten leidt in hun historische ontwikkeling. Een interessante afwijking van gevestigde theoriën met betrekking tot de oorsprong van het foneem /ɨ/ is dat Wmffre de Noord-Welshe uitspraak als innovatief beschouwt. Volgens hem was de klank oorspronkelijk /ɪ/, de klank die normaliter de Zuid-West Britse tegenhanger, de voorouder van het Cornish en het Bretons, toegeschreven wordt. Deze klank zou dan gedurende de Middelwelshe periode met /ʉ/ samengesmolten zijn tot /ɨ/. In het Zuid-Welsh is /ɪ/ in korte lettergrepen bewaard gebleven en in lange samengevallen met /i/.

Een enkel punt waarbij ik mijn twijfels heb, is te vinden in Wmffre's bespreking van de geschiedenis van de Welshe diftongen *ae* en *oe*. We weten dat de klinkers in tweelettergrepige woorden zoals *mäes* 'veld', *iäen* 'ijslaag' en *tröed* 'voet' samenvielen met de diftongen in woorden zoals *caer* 'fort' en *coed* 'woud, bomen'. Het wordt in het algemeen aangenomen dat ze enkellettergrepig werden. Wmffre keert het echter om en stelt op basis van moderne uitspraak voor dat woorden als *caer* en *coed* juist tweelettergrepig zouden zijn geworden. Als dit werkelijk het geval was, zou men verwachten dat woorden zoals *caer* 'fort' en *coed* 'woud, bomen' in middeleeuwse poëzie als twee lettergrepen geteld werden. Ik ben alle voorbeelden van *caer* en *coed* in *Cyfres Beirdd y Tywysogion* (1991–96) (CBT) nagegaan en geen van hen hoeft als tweelettergrepig te worden geïnterpreteerd. Een bijzonder voorbeeld vinden we in CBT iii. 23, rgl. 3–4:

> *Nyd bleit coed coll y auael*
> *Namwyn bleit maes moessauc hael*

> "Hij is geen held op sokken die zijn macht kwijt is,
> Maar een veldheer, beleefd en vrijgevig"

Deze regels staan in het *cywydd*-metrum, wat inhoudt dat beide zeven lettergrepen horen te bevatten. Om aan de zeven lettergrepen te komen moeten oorspronkelijk enkellettergrepig *coed* en oorspronkelijk tweelettergrepig *maes* allebei als enkellettergrepig geïnterpreteerd worden. Deze versregels spreken dus Wmffre's bovenstaande theorie tegen.

Het boek geniet een goede, duidelijke vormgeving, wat vooral bij langere citaten in vreemde talen het geheel prettig leesbaar houdt. Sowieso is Wmffre's schrijfstijl helder en zijn zijn argumenten goed gestructureerd. Daarnaast maakt hij gebruik van het IPA in plaats van één van de verschillende systemen die normaliter gebruikt worden door historisch taalkundigen, bijvoorbeeld IPA /ɨ/, /ð/ en /ø/ in plaats van /ï/, /δ/ en /o̤/. Een minpunt van het boek is dat enkele afbeeldingen niet duidelijk uit de pers gekomen zijn. Dit is merkbaar bij afbeeldingen die grijstinten en kleine letters bevatten. Ook vergt het boek enige voorkennis van moderne en historische taalkunde en is het handig om een IPA klinkertrapezium online op te zoeken, al staan daar mogelijk niet alle klinkers in die Wmffre aanhaalt, zoals [ɪ] (en natuurlijk de door hem voorgestelde [ı], [ɩ] en [ẏ]).

De kracht van dit boek is dat het twee takken van taalkunde weet te verenigen in een aaneensluitend verhaal. Het is een waardevolle toevoeging voor zowel de moderne als de historische taalkunde. Het boek is voor een wetenschappelijk werk verder niet duur en zelfs online gratis verkrijgbaar op de *academia.edu*-pagina van Wmffre (al is het niet duidelijk of het om de definitieve versie gaat). ☙

✍ **LINUS BAND-DIJKSTRA**

---

[1] Grafemen, dus hoe iets geschreven wordt, worden aangeduid met < ... >, fonemen, klanken die sprekers van een bepaalde taal onderscheiden, met / ... /, en fonetische transcripties, de precieze uitspraak van klanken, met [...].

■ Wmffre, Iwan, *The qualities and the origins of the Welsh vowel [ɨ]* (Berlijn 2013), Curach Bhan Publications, xx + 172 pp., ISBN 978-3-942002-12-7, paperback, €25,00.

Authorities and adaptations

A*uctoritas* en *translatio*, of 'autoriteit' en 'aanpassing': ideeën die een centrale plaats innemen in de middeleeuwse literatuur en die nu ook het onderwerp zijn van een complete bundel, geëditeerd door Elizabeth Boyle (National University of Ireland Maynooth) en Deborah Hayden (Dublin Institute of Advanced Studies).

Praktisch alle Oudierse teksten waar wij als keltologen mee werken – het grote epos *Táin bó Cúailnge*, de heiligenlevens van Patrick en Brigit – hebben we te danken aan latere kopiisten die het de moeite waard vonden om oude teksten opnieuw te kopiëren voor nieuwe manuscripten. Dit is een gegeven waar alle keltologen zich bewust van zijn maar dat toch vaak teveel als voldongen feit wordt geaccepteerd. Vaak stellen we te weinig vragen aan deze vreemde vorm van overlevering, vragen zoals: wat bewoog deze kopiisten om eeuwenoude verhalen in archaïsche taal te kopiëren? Hoe getrouw waren ze vervolgens aan dat eeuwenoude verhaal? Wat waren de

bronnen die zij tot hun beschikking hadden bij het omvormen van oude teksten? Het boek *Authorities and adaptations* helpt ons eindelijk deze vragen te stellen en zelfs schoorvoetend te beantwoorden. Het boek is het resultaat van een workshop in Cambridge en bevat een grote verscheidenheid aan artikelen die zich allemaal bewegen rondom het thema van autoriteit en aanpassing.

De redacteurs van het boek leggen in hun inleiding uit dat er voor ons een enorme kloof lijkt te bestaan tussen een tekst die onveranderlijk en autoritair is en een tekst die aangepast kon worden aan een nieuwe tijd en een nieuw publiek. Voor middeleeuwse literaire critici, echter, sloten deze twee concepten elkaar zeker niet uit: het aanpassen en 'updaten' van teksten was voor een middeleeuwse kopiist juist een manier om de 'tijdloosheid' en het voortbestaan van een tekst te garanderen. De redacteuren stippen belangrijke thema's aan in hun introductie, zoals de interactie tussen de twee talen van de middeleeuwse wetenschap, Iers en Latijn, maar ook de samenhang tussen het gedachtegoed dat achter beide talen ligt: het verband tussen Ierse literatuur en (Hiberno-)Latijnse literatuur. Verder wijzen ze ons er ook op, dat het traditionele beeld van de Middelierse periode wel eens zeer problematisch zou kunnen zijn. Het feit dat de Middelier teruggreep op oudere teksten om zijn eigen literatuur op te vormen, wordt vaak gezien als een bewijs dat de Ierse Gouden Eeuw van creativiteit en wetenschappelijk succes definitief voorbij was. Echter, het lijkt erop dat dit terugkijken naar het verleden juist een onderdeel was van een bredere Europese trend, waaruit maar weer blijkt dat de intellectuele cultuur van het Ierland van na de Vikingen zeker niet uitsluitend geïsoleerd of conservatief was maar volop meespeelde op het Europese toneel.

Een belangrijke verdienste van dit boek is niet alleen dat het bovenstaande punten onderstreept en oude patronen doorbreekt, maar ook dat het kan concluderen dat de manier waarop autoriteit en aanpassing in teksten naar voren komt, sterk verbonden is met het genre van een tekst. Zo blijkt bijvoorbeeld dat veel pedagogische teksten, zoals wetteksten of grammatica's, zeer getrouw gekopieerd worden; de verjonging en interpretatie van deze genres vond met name plaats in de marges, waar zich enorme commentaren en glossaria verzamelden. Andere tekstsoorten, zoals verhalend proza, lijken veel vaker herschreven te zijn.

Omdat dit een boek is dat zeker gelezen dient te worden, zal ik slechts enkele artikelen bespreken; de onbesproken rest kunt u beschouwen als cliffhanger zodat u het boek vlug op uw verlanglijst voor Sinterklaas kan zetten.

Allereerst dan Paul Russell, hij schrijft over zijn favoriete onderwerp – de glossaria. Hij zet grondig uiteen hoe het groeiproces van een glossarium mogelijk gelopen kan zijn. Hij introduceert de term *nested*, 'genesteld', om aan te geven dat dit groeiproces niet noodzakelijkerwijs lineair verliep (met nieuwe toevoegingen aan het eind van het materiaal). In tegendeel: vaak ziet men dat stukken tekst zich 'genesteld' hebben midden in oudere stukken commentaar. Dit artikel hangt dan weer prachtig samen met het artikel van Thomas Charles-Edwards, die de commentaartraditie in verschillende fasen kan onderverdelen. Pádraig Ó Neill vroeg zich af waarom een tiende-eeuwse wetenschapper een negende-eeuwse tekst zou gebruiken. Aan de hand van omissies, moderniseringen, aanpassingen en toevoegingen blijkt dat de negende-eeuwse tekst zo is aangepast dat hij uitstekend kon functioneren in een tiendeeeuws klaslokaal. Ó Néill bouwt zijn argument zorgvuldig op en schrijft ook nog eens in een bijzonder prettige stijl (ook dat mag gezegd worden!).

Al met al is dit boek een enorme aanwinst voor de keltologie. Het enige aspect dat wat mij betreft nog ontbreekt is een langere chronologische benadering van teksten door verschillende manuscripten heen. Kunnen we achterhalen wat er in welke tijdsperiode per tekst belangrijk geacht werd om te veranderen? Hoe werd er in een latere periode omgegaan met het archaïsch-uitziende Oudiers? Hopelijk zal deze nieuwe bundel inspireren om nog veel meer vragen over verandering en stabiliteit te stellen en te beantwoorden. ☙

✍ **NIKE STAM**

■ Boyle, Elizabeth, en Deborah Hayden (red.), *Authorities and adaptations: the reworking and transmission of textual sources in medieval Ireland* (Dublin 2014). Dublin Institute of Advanced Studies. 361pp. ISBN 978-1-85500-225-8. €35,00.

Keltisch Colloquium 2015: een verslag

Verslag

Het Keltisch Colloquium vond dit jaar voor het eerst buiten Utrecht en wel in Arkel plaats, alwaar een fraaie zaal geregeld was. De opkomst was hoog en de sfeer zat er de hele dag goed in.

Het Colloquium opende met de aankondiging dat er de komende tijd het één en ander zal veranderen bij de Stichting. Men wil graag een breder publiek aanspreken. Ook zijn er plannen om vanaf dit najaar taalcursussen Welsh en Iers aan te gaan bieden. Verder werd aangekondigd dat 2016 een jubileumjaar voor de Stichting zal zijn en dat dit gevierd zal worden.

De lezingen waren divers en bestreken zowel taal, literatuur als archeologie. Aaron Griffith was als eerste aan het woord. Hij is sinds dit collegejaar docent aan de Universiteit Utrecht en sprak over de mogelijkheden van *crowd-sourcing* in de keltologie. Hij liet zien hoe moderne, digitale glossencorpora het

▲ De sprekers, van links naar rechts: Paul van der Maas, Esther Le Mair, Sasja van der Vaart, Elliott Lash en Aaron Griffith.

mogelijk maken snel en efficiënt onderzoek te doen naar tal van taalkundige vraagstukken. Probleem is echter dat er nog veel informatie alleen in boeken te vinden is en dat het veel werk is om dit om te zetten naar effectieve, digitale bronnen. Aaron ziet kansen om dit werk in hele kleine, simpele taken op te splitsen, die dan door middel van *crowd-sourcing* door het brede publiek zouden kunnen worden voltooid. Dit zou mogelijkerwijs in één klap zowel de gewenste digitale bronnen, als grotere naamsbekendheid voor Keltisch op kunnen leveren.

De tweede lezing werd verzorgd door Elliott Lash, die syntactisch onderzoek doet naar de eigenaardige opbouw van vraagzinnen in het Oud- en Middeliers. Hij demonstreerde dat er reden is om aan te nemen dat in sommige van deze constructies de vraagwoorden hun specifieke betekenis verloren hadden en als pure vraagpartikels gingen fungeren. Hij liet onder andere voorbeelden zien van *cía* en *cid*, 'wie?, wat?', die in zekere constructies als zodanig onvertaalbaar bleken, maar goed verklaard konden worden als functionele vraagpartikels die de vraagzin aankondigden. Elliot vergeleek dit met vergelijkbare constructies in andere talen, zoals in het Duitse '*Was lachst du denn?*', waar *denn* evenzeer zijn specifieke betekenis verloren heeft.

Na een geslaagde lunch, waarin ook velen van de mogelijkheid gebruik maakten even buiten van het mooie weer te genieten, hield Esther Le Mair haar lezing over datieve en accusatieve onderwerpen in het Oudiers. Het ging hierbij dus om zinnen waarin het onderwerp van het werkwoord niet in de nominativus staat. Ze bestudeert deze in het kader van het project EVALISA, waarin deze constructies in vele Indo-Europese talen onderzocht worden. Men vraagt zich af hoe, wanneer en met welke functie ze ontstaan zijn. Het feit dat Oudiers een strakke woordvolgorde en nauwelijks vrijstaande datieven had maken de taal bijzonder interessant voor het project. Een belangrijke vraag is natuurlijk of er betekenisverschillen zijn tussen zinnen waarin het onderwerp in de nominatief staat en zinnen waarin dit niet het geval is. Het onderzoek staat nog in de kinderschoenen, maar we kregen er een heldere inleiding toe.

De rest van de middag lieten we de taalkunde achter ons. De lezing van de archeologe Sasja van der Vaart over vorstengraven uit de achtste-vijfde eeuw v. Chr. in de Lage Landen bracht een levendige discussie voort. Ze vertelde ons dat er in elitegraven uit deze periode een duidelijke trendbreuk te zien is. Mensen werden begraven met een set Hallstatt-voorwerpen die verder in Zuid-Duitsland, maar níet in de tussengelegen gebieden worden gevonden. De grafrituelen werden bovendien gekenmerkt door zeer destructieve rituelen, waarbij voorwerpen verbrand en vernietigd werden. Cruciaal bleek de vondst van een inheemse bijl in een graf. Eerder was het hier altijd taboe geweest om bijlen als grafgift mee te geven, maar in het Hallstatt-gebied hoorde het er juist wel bij. Deze bijl was duidelijk lokaal vervaardigd en niet geïmporteerd als onderdeel van een 'grafpakket'. Het vormt zodoende een bewijs voor een intieme, lokale kennis van de rituelen die met de Hallstatt-grafcultuur samenhingen. Het zouden zeer wel tekenen kunnen zijn van de opkomst van een nieuwe, uitheemse elite in onze regio.

De laatste lezing was van Paula van der Maas en betrof een vergelijking van het Welshe verhaal *Gereint uab Erbin* met de Duitse *Erec* van Hartmann von Aue, die beide als vertolkingen van Chrétien de Troyes' *Erec et Enide* gezien worden. Qua

enscenering volgt Hartmann het hoofse model van Chrétien, maar *Gereint* lijkt juist een overduidelijk Welsh jasje te dragen. Eenzelfde contrast geldt voor de rol van de verteller in de tekst. Waar bij Hartmann de verteller in de ik-vorm spreekt en actief de lezersperceptie stuurt, is dit geheel afwezig in *Gereint*. Ook valt op dat tijd veel belangrijker is in het Welshe verhaal. Paula kaderde dit alles in met het gegeven dat de positie van de verteller bijzonder sterk was in Wales; zou het verhaal puur bedoeld zijn als geheugensteuntje voor zo'n verteller? Dit roept dan weer belangrijke vragen op over de opkomst van geletterdheid in deze culturen.

Het Colloquium besloot met een warm applaus en dank voor de sprekers; voor zij die wilden was er de mogelijkheid gezamenlijk avond te eten. Het was een alleszins geslaagde dag. ☙

✍ **LARS NOOIJ**

■ Keltisch Colloquium 2015 (zaterdag 9 mei), georganiseerd door de Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies. Locatie: Folkertsstraat 6 te Arkel.

Nieuws

■ Geen Keltisch DNA

Wat eigenlijk al veel langer bekend is, werd in maart 2015 door een Brits onderzoeksteam bevestigd: de Keltisch-sprekende volken hebben geen duidelijk gemeenschappelijke genetische herkomst. Anders gezegd: er bestaat geen Keltisch DNA. In een artikel gepubliceerd in het gezaghebbende tijdschrift Nature werd aangetoond dat de inwoners van de Keltisch-sprekende regio's (Schotland, Wales, Cornwall en (Noord-)Ierland) juist verschillen in hun onderlinge DNA laten zien. Van ruim 2000 personen werd het DNA-profiel in kaart gebracht, waarbij een voorwaarde was dat hun grootouders binnen 80 km van hun huidige woonplaats hadden gewoond. Er was dus geen sprake van recente mobiliteit buiten de verschillende regio's. In de binnenlanden van Schotland en Wales werden echter vrijwel geen mensen getest.

Het onderzoek laat zeventien verschillende klusters zien: regio's waarbinnen de geteste inwoners een betrekkelijke genetische homogeniteit laten zien, en (subtiele) verschillen met andere regio's. Het meest apart van de rest (genetisch het verst verwijderd) zijn de inwoners van de Orkney eilanden – een reflectie van migratie vanuit Noorwegen tussen ca. 750 en 1450. Van de andere regio's staat Wales het meest apart, maar binnen Wales zijn er weer verschillen tussen het noorden en het zuiden. Het Welshe DNA (als we die term gemakshalve mogen hanteren) heeft duidelijke overeenkomsten met DNA dat vooral in het westen van Frankrijk, België en Duitsland wordt aangetroffen. Dit is waarschijnlijk te wijten aan migraties in en relatief ver verleden. De klusters in Schotland en Noord-Engeland en die in centraal en zuidelijk Engeland zijn sterker aan elkaar verwant, en aan die van Devon en Cornwall, die beide echter nog duidelijk te onderscheiden zijn. Een van de klusters in zuidelijk Engeland toont sterke overeenkomsten met DNA in het noorden van Duitsland, en wordt in verband gebracht met de Saksische migraties aan het begin van de middeleeuwen. Toch is het aandeel van dit 'Saksische' DNA onder de Engelse bevolking betrekkelijk laag, genetisch gezien lijken de meeste van hen het DNA van de oorspronkelijke Britse bevolkingsgroepen te hebben. De huidige klusters lijken in bepaalde gevallen zelfs overeen te stemmen met de woongebieden van Britse stammen ten tijde van de Romeinse invasies.

❒ *Bron: 'The fine-scale genetic structure of the British population', Nature 519 (maart 2015); www.bbc.com/news/science-environment-31905764*

■ Welsh handschrift geeft geheimen prijs

In maart 2015 werd bekend hoe zelfs een grondig bestudeerd handschrift zich van een nieuwe kant kan laten zien. Aberystwyth, National Library of Wales, Peniarth Hs. 1, beter bekend als het Zwarte Boek van Carmarthen (*Llyfr Du Caerfyrddin*), wordt gedateerd tot het midden van de dertiende eeuw en geldt daarmee als het vroegste manuscript dat volledig in het Welsh is opgetekend. Het bevat een keur aan religieuze en seculiere Welshe poëzie, waaronder de *Englynion y beddau*, die een inventarisatie geven van de rustplaatsen van legendarische Britten uit het verleden. Er werd al verondersteld dat ergens aan het eind van de zestiende eeuw een overijverige bezitter van het handschrift de pagina's had 'verschoond' van latere toevoegingen, mogelijk met behulp van puimsteen. PhD-student Myriah Williams en prof. dr. Paul Russell, beiden van de universiteit van Cambridge, onderwierpen daarom het perkament aan diverse fotografische technieken zoals het toepassen van ultraviolette straling – iets wat al vaker waardevolle resultaten heeft opgeleverd, zoals bij het Macclesfield Psalterium. De oogst overtrof alle verwachtingen. Sporen van marginalia en andere inscripties die door meerdere generaties van lezers waren toegevoegd, werden weer zichtbaar en soms (deels) leesbaar. Op folio 40 verso kwamen zelfs enkele Welshtalige verzen aan het licht die voorheen niet gekend waren. Een andere onverwachte vondst, die zeer de aandacht heeft gegrepen van de media, bevond zich op folio 39 verso. Daar openbaarde zich namelijk – als een 'spookverschijning' uit het donker (zo beschrijven de ontdekkers) – een tweetal gezichten die de lezer aanstaren. Een bijschrift zou doen vermoeden dat de tekening verwijst naar de overdracht van het handschrift aan een nieuwe eigenaar. Elders werd ook de gedaante van een vis ontwaard. Williams en Russell, die nog meer hopen te ontdekken, benadrukken het belang van de resultaten voor vragen uit historisch receptieonderzoek: hoe en in wat voor soort cultureel milieu het manuscript werd gebruikt en ontvangen. Bovendien is de verwachting dat de toegepaste tech-

nologie nog veel kan betekenen voor handschriftelijke studies in het algemeen.

❐ *Bron: anglosaxonnorseandceltic.blogspot.nl (22 juni 2015)*

■ Pictisch fort aan de kust van Aberdeenshire ontdekt

Een team van archeologen van de Universiteit van Aberdeen denken de resten van een huis, een vuurhaard en een vestingwal te hebben gevonden op de Dunnicaer zee stack (een stack is in de geologie een verticale zuil van gesteente langs een kustlijn) aan de kust van Aberdeenshire, net ten zuiden van Stonehaven. De archeologen denken dat de resten een indicatie zijn van een belangrijk Pictisch fort en ze vermoeden dat er waarschijnlijk meerdere zijn geweest langs de kust ten zuiden van Stonehaven. Het betreft de allereerst opgraving op de Dunnicaer zee stack, hoewel er wordt beweerd dat er in de negentiende eeuw zes stenen met Pictische symbolen waren gevonden door de lokale bevolking. Tot op heden was het echter lange tijd onduidelijk of er op deze plek nog andere historische vondsten gedaan zouden kunnen worden om te pleiten voor een nederzetting. Dr Gordon, hoofd van het archeologisch team, geeft aan dat er nu duidelijk bewijs is dat er in het verleden mensen hebben gewoond gedurende ten minste een gedeelte van het jaar, en hij beweert dat het fort een voorloper zou kunnen zijn geweest van het Dunnotter kasteel, waarvan de resten tegenwoordig een halve kilometer ten zuiden van de Dunnicaer zee stack te vinden zijn. Om de lastig gelegen zee stack te bereiken moesten de archeologen een klimspecialist inhuren om hun werk te kunnen verrichten. Een filmpje over de klim en het werk van de archeologen kan men inzien op *www.bbc.com/news/uk-scotland-north-east-orkney-shetland-32325310*

❐ *Bron: BBC (16 april 2015)*

■ Nicole Volmering ontvangt de Johann-Kaspar-Zeuss-prijs

Elk jaar looft de Societas Celtologica Europaea (SCE) de Johann-Kaspar-Zeuss-prijs uit aan de beste Ph.D.-dissertatie én aan de beste masterscriptie van het jaar op het gebied van Keltische studies. Die voor de eerste kategorie is dit jaar ten deel gevallen aan de Nederlandse keltologe Nicole Volmering. Zij schreef haar dissertatie over 'Medieval Irish vision literature: a genre study' onder begeleiding van John Carey aan de universiteit van Cork en werkte mee aan het project *De Finibus*, waaruit onlangs een tweedelige bundel is voortgekomen. Lezers van dit blad herinneren zich misschien nog haar artikel in *Kelten* 56 (november 2012), over de structuur van *Fís Adomnáin* ('Het visioen van Adomnán'). Dankzij steun van het Irish Research Council zal Nicole Volmering later dit jaar als postdoc-onderzoeker aan de slag gaan aan het Trinity College in Dublin.

❐ *Bron: celtologica.eu (30 juni 2015) en persoonlijke correspondentie*

Agenda

■ Monastic Europe Conference 2015: Landscape & Settlement

22–25 augustus 2015, Ennis (Co. Clare, Ierland)

Gedurende maar liefst vier dagen in augustus kan men in Ennis terecht voor de Monastic Europe Conference 2015, welke dit jaar in het teken staat van landschappen en hoe verschillende religieuze ordes zich in middeleeuws Europa vestigden. Er ligt een nadruk op Ierland maar er zal ook worden gesproken over de kloostergeschiedenis van onder meer Duitsland, Hongarije en het Baskenland. Kijk voor meer informatie over het programma en hoe te registreren op *monasticeurope.wordpress.com*.

■ Ó Longáin Conference

27–28 augustus 2015, Cork (Ierland)

De eerste grote conferentie met als onderwerp de werken van de Ó Longáin familie van schriftgeleerden zal eind augustus plaatsvinden in Cork. De sprekers zullen met name de familiekringen en de historische context bespreken. De registratie kost niets maar stuur wel op voorhand een e-mail naar *p.omachain@ucc.ie* waarin je je aanwezigheid aankondigt. Zie voor meer informatie ook *www.ucc.ie/en/modern-irish/olongain-conference*

■ 21st Annual Meeting of the European Association of Archaeologists

2–5 september 2015, Glasgow (Schotland)

De inmiddels traditioneel gehouden samenkomst van archeologen in Europa vindt dit jaar plaats in Glasgow. Er zijn dit jaar meerdere thema's waarin de samenkomst is georganiseerd, waaronder archeologie en mobiliteit, hoe al het archeologische bewijs te interpreteren, en – niet onbelangrijk nu de samenkomst in Glasgow is – Keltische connecties. Houd de website *eaaglasgow2015.com* in de gaten voor meer informatie.

■ John V. Kelleher Lecture 2015: Fergus Kelly

8 oktober 2015, Cambridge (Verenigde Staten van Amerika)

Evenals vorig jaar zal het Harvard Celtic Colloquium worden voorafgegaan door een plenaire lezing. Ditmaal zal Fergus Kelly het praatje getiteld 'Whodunnit? Indirect evidence in early Irish law' houden om vijf uur 's middags de dag voor het col-

loquium. Kijk voor meer informatie over zowel Fergus Kelly's lezing als het volledige programma van het daaropvolgende colloquium op *hcc.fas.harvard.edu*

■ 35th Harvard Celtic Colloquium 2015

9–11 oktober 2015, Harvard, Cambridge (Verenigde Staten van Amerika)

Sinds 1981 wordt door het departement Keltisch van Harvard het Harvard Celtic Colloquium georganiseerd, en zoals menig jaar hiervoor staat Harvard in oktober drie hele dagen in het teken van de Kelten. Het colloquium is een traditie geworden die een zeer uitgebreide selectie sprekers trekt en de besproken onderwerpen variëren van taalkunde en literatuur tot cultuur. Onder meer Edel Bhreathnach, Margo Griffin-Wilson, Ian Hughes en Edward Mead Bowen zullen hier hun onderzoek presenteren. Kijk op *hcc.fas.harvard.edu* voor het gehele programma.

Mededelingen

■ Nieuwe lezingen op donderdagavond 19 november

Reserveer alvast de datum van donderdag 19 november in de agenda, want op deze avond zal de Stichting weer nieuwe lezingen organiseren voor haar donateurs en andere geïnteresseerden. Meer informatie wordt tezijnertijd bekend gemaakt, dus houd de website (*www.vanhamel.nl*), Facebook (*www.facebook.com/agvanhamel*), Twitter (*www.twitter.com/vanhamelst*) of de nieuwsbrief goed in de gaten.

■ Oproep aan Nederlandse keltologen

Elk jaar wordt in het blad *Kelten* een alfabetisch overzicht opgenomen van de publicaties van Nederlandse keltologen die in het voorgaande jaar zijn verschenen. Daarmee hopen we een afspiegeling te kunnen geven van de levendige Nederlandse bijdrage aan de keltistiek. De overzichten voor de periode 2003–2013 zijn bijgewerkt en kunnen online worden geraadpleegd op de pagina 'Publicatieoverzicht van Nederlandse keltologen' (of 'PONK') via *vanhamel.nl/codecs/PONK*.

Natuurlijk zal het overzicht ook dit jaar niet ontbreken. Wij zouden daarom alle Nederlandse keltologen willen verzoeken om vóór 1 september uw publicaties van 2014 aan ons door te geven via *biblio@vanhamel.nl*. Ook wetenschappelijke publicaties die niet door een keltoloog zijn geschreven, maar wel handelen over een Keltisch onderwerp, worden in het overzicht opgenomen. Als u hiervan de auteur bent of als op u op de hoogte bent van dergelijke publicaties, dan horen wij graag van u.

Het overzicht verschijnt in *Kelten* 68 (november 2015).

■ Van Hamel-nieuwsbrief

Wilt u per e-mail op de hoogte worden gehouden van alle activiteiten (lezingen, colloquium, etcetera) die de Stichting organiseert? Geef u dan nu op voor de Van Hamel-nieuwsbrief. Dit kunt u doen door een e-mail te sturen naar *secretariaat@vanhamel.nl*, met opgave van naam en e-mailadres, en o.v.v. 'Van Hamel-nieuwsbrief'. Ook als u geen begunstiger bent, maar wel graag op de hoogte wenst te blijven, kunt u zich hiervoor opgeven. Aanmelding voor de nieuwsbrief is uiteraard kosteloos.

■ Kopij

Het blad *Kelten* is afhankelijk van de inzet van diegenen die zich bezighouden met de Keltische talen en cultuur. Iedereen die een bijdrage wil leveren in de vorm van een artikel, een recensie of een verslag van activiteiten op het gebied van de Keltische talen en cultuur, wordt daarom van harte uitgenodigd dit te doen! Het maakt daarbij niet uit of u bijvoorbeeld student of oud-student bent, reeds actief als keltoloog of bezig met gerelateerd onderzoek. Ook als er items voor de nieuwspagina of de agenda zijn, of als u iets wilt schrijven over een favoriete persoon, plaats of voorwerp uit de Keltische wereld, dan vernemen wij dat graag op onderstaand adres. De redactie hanteert enkele auteursrichtlijnen die zijn te raadplegen op *www.vanhamel.nl*, of anders op te vragen bij *redactie@vanhamel.nl*. Bijdragen kunt u als bijlage via e-mail opsturen naar *redactie@vanhamel.nl*. Kopij voor *Kelten* 69 (februari 2016) moet vóór 1 december bij de redactie binnen zijn.

19
nov

23
nov

zeventigste sterfdag van A. G. van Hamel

13
mrt

De Stichting bestaat 25 jaar

?

Keltisch Colloquium 2016

VANHAMEL LEZINGEN

donderdag 19 november 2015

Stichting A. G. van Hamel voor Keltische Studies

www.vanhamel.nl
www.facebook.com/agvanhamel